

Повість

Розділ перший

Я, многогрішний Михайло, на прізвище Вовчанський, ієрей із містечка Жданівки, хочу описати те, що зі мною діялося, бо ніхто мені в цьому світі віри не діймає, а багато хто вважає за такого, що несповна розуму. Часом мені здається, що вони мають рацію, але не в тому, що я несповна розуму, а тому, що, здається, несповна розуму світ, у якому маємо щастя чи нещастя жити; відтак і несповність чи неповність розуму у світі вкладається у живих істот, а в першу руч у людину — я ж серед них не гірший. Отож коли ми всі несповна розуму, то і я з усіма. Або візьмімо таке. Коли чоловік ужиє хмільних трунків, йому здається, що п'яний не він, а всі люди навколо, — може, так і мені світ здається несповна розуму, бо я й сам такий? Але хай і так, хочу принаймні залишити після себе ці записки, щоб не я судив, а мене судили, а як хто мене осудить, так тому й бути.

Зараз я працюю у хлібні, чи пекарні, закований у важкі ножні заліза зовсім без замків, а залютовані, руки в мене вільні, бо маю дрова рубати, й діжу місити, й усяке послушенство виконувати. Перед цим мене люто бито, тобто веліли дати мені пліттям сто ударів. Для цього мене викликано до консисторії, покликано двох воловиків, щоб тримали, але я заявив своїм мучителям:

— Витримаю сам! А не витримаю, то хай тримають!

— О, ви, отче, затятий, — сказав на те консисторський писар, усміхнувшись криво, а тоді звелів крізь оту криву усмішечку: — Подбайте, хлопці, щоб йомость попросив тримати себе.

І два збуї в чернечих рясах, два бикоподібні гевали, які екзекували в консисторії, вишкірили кінські зуби й заіржали, я ж ліг на лаву з

оголеною спиною, читаючи подумки "Отче наш" і "Богородице Діво", і чи несповна розуму я, чи ні, але коли так чиню, то зі мною що хочуть можуть чинити — болю ж я не відчуваю і не відаю, бо в цей час увіч не на землі і не серед бузувирів та катів пробуваю, а, сумний і загорьований, зношуся над світом і жалію його безрозсудність та жорстокість.

Отож кати били мене по-тиранському, викладаючи всю волячу силу, а я спокійнісінько лежав на лаві, але вже тепер уголос читав "Отче наш" та "Богородице Діво", щоб і вони, грішні, чули мої молитви і відали, що в час нещастя я з Богом пробуваю, а не з дияволом. Коли ж мені всипали десь із п'ятдесят плітей[7], то я додав до своїх благань і молитву до патрона свого архангела Михаїла і отак, з Божою поміччю та Найсвятішої Матінки його і нашої Богородиці, та й при сприянні свого патрона архангела Михаїла, не відчував я найменшої болісті. Кати були збентежені моїм терпінням, прикладали рук, аби мені допекти, але, відчувши, що це мені аніскільки не дошкуляє, послабили свої удари, бо таке вже людське єство: коли жертва не страждає, то й приносити їй страждання не вельми бажають. Але я страждав, невимовно, признаюся, страждав, і то через те, що бито мене безневинно, з найнезначнішої приключки, а коли подумати, то й зовсім без приключки, а з самої вигадки на мене, злісного наклепу істоти в цьому світі оскаженілої. Але щоб зрозуміти й мати підставу розсудити мене й ту оскаженілу істоту, а відтак зважити й вирішити, хто з нас лихий і оскаженілий, треба оповісти все з самого початку, а я почав свою оповідь із кінця.

Перша біда моя в цьому світі та, що народився я гарний. Кажуть, що бути гарним — це щастя, але я вважаю навпаки, бо гарний у світі ніби голий ходить — на ньому всі пасуть очі, а коли й так, то й заздрити починають, а заздрячи, шкодять як можуть, відчуваючи при тому лиху втіху, і це, знову-таки, як у катів: коли жертві більша болить, тим більше задоволення від того відчувають. Про батьків своїх я не знаю нічого, отож не відаю, звідки, од кого і як прийшов у цей світ. Виростав я спершу в родині, котра взяла мене до себе із співчуття, і мені було в тих людей добре, мене пестили й милували, але обоє милостивці повмирили в моровому повітрі — це сталося, коли я вчився ще хлопчиком у Київській

академії у нижчих класах. Отож я став рано подвійним сиротою, а що статків опікуни мої мали небагато, та й не був я їхній кривий, то їхню землю захопив собі сотник; отож я опинився у світі цілком позбавлений уз, якими людина із ним в'яжеться: родина, майно, хата, могили предків, сімейні хроніки і таке подібне — все те для мене не існувало, отже, я був у цьому світі істотою бездахою та безрідною, що, може, й спричинилося до того, що я став людиною, як то кажуть, не від світу.

Мої пристрасті почалися від того дня, коли я в академії, будучи в класі поетики, зіграв Пантефрієву дружину в п'єсі нашого професора Лаврентія Горки "Йосиф Патріарха", і всі після того казали, звісно, насміхаючись із мене, що я випадково народився хлопцем, наскільки добре це в мене виходило. Граючи, я був одягнений у жіночу одягу, і, кажучи по правді, це мене дивно хвилювало, аж я відчував запаморочення, особливо коли декламував:

Ні сон, мені жаданий, ні ніч преглибока

Печаль цю не знімає. О, мучить жорстока

Утробу мою пристрасть. Горить мені тіло,

Вогнем мене пекучим усю запалило.

Не в силі Бог із серця ці пристрасті стерти.

Нічого я не можу робити. Умерти

Волю скоро, тільки б кохання зажити.

Піду я за коханим, біжу, щоб згоріти...

Я побачив у першому ряді учителя Іоанна Москівського, який дивився на мене гарячими очима, ніби і справді я був дівчина, а він запалився до мене коханням. Професор Лаврентій Горка усміхався, він був задоволений і схвально покивав головою, а мені було якось дивно на серці, бо сам я до дівчат був завжди байдужий, та й голос мій іще хлоп'ячий, хоч у моїх ровесників уже й ламатися починав.

Був на тій виставі й преосвященний, його милість отець митрополит київський Іоасаф, який дивився на мене милостиво, хоч трохи й суворо. Коли ж скінчилася вистава, я чимхуткіше зірвав із себе жіночу одягу вельможної Пантефрієвої дружини, бо вона мене вже й пекти починала, і, тільки коли це сталося, відчув звичайний собі спокій і байдужість до світу, яку завжди в собі носив, твердо давши обітницю жіночої одягу більше на себе не вдягати.

В академії я вчився добре, ніхто краще за мене не писав, ніхто ліпше за мене не складав віршів, що завжди відзначав професор Горка, ніхто так гарно не говорив божественною латиною — вже за те мої товариші-спудеї мене не любили; зрештою, і я також нікого з них по-товариському не любив, був-бо, як уже казав, холодного духу, хоч, як усі, брав участь у студентських витівках, нападках на київські базари, але грішити явно й недозволено пильно остерігався; часто ходив я і в товаристві миркачів, співаючи "Мир Божий", — мене залюбки брали, бо мав я добрий голос.

І ось після тієї вистави мене перестрів у монастирському дворі учитель фари[8] Іоанн Москівський, обійняв мене за плечі й сказав:

— Чудово грав, чудово! Незрівнянно! Зайди до мене в келію, чимось тебе пригощу!

Спудей завжди голодний, і наші вчителі та професори часом запрошували до себе в келії улюблених учнів, де їх трохи підгодовували. Через це я, нічого поганого не кладучи собі в голову, пішов за отцем

Іоанном, бо від тієї їжі, яку нам, сиротам та бідним, давали в бурсі, ситий не будеш, а на базарах багато не урвеш і милостині великої не впросиш.

Ми зайшли до келії, тут учитель врізав мені хліба із салом.

Я їв пожадно, бо таки й справді був голодний, а він якось дивно мене розглядав.

— Ти дівчина чи хлопець? — спитав раптом.

Я поперхнувся.

— Що ви таке питаєте? — мовив здивовано.

— Нічого, нічого, — сказав він, погладивши мене по голові. — Так гарно грав Вельможну, що я й подумав: не хлопець ти, а дівчина. Тільки переодягнена на хлопця, хе-хе!

Я засміявся, учитель жартував.

— Таке скажете, — мовив, засоромившись.

— Знаєш що, — сказав вкрадливо вчитель, і його очі знову дивно заблищали. — Хочу, щоб ти ще раз зіграв Вельможну. Тут, переді мною. Навіть сукню її дістав.

Він відчинив скриню і справді витяг сукню, в якій я грав Пантефрієву дружину.

— Одягни і зіграй, — сказав лагідно. — А зіграєш — матимеш за те цілу паляницю і шмат сала.

Це було заманливо. Заробити спудеєві цілу паляницю і шмат сала ніколи не буде зайвим і не часто трапляється. Зрештою, ми не раз ходили по хатах, грали сценки, співали, дудніли на пищалах, бринькали на лютнях, за те нам і віддячували. Але тут щось мене насторожувало. Надто дивно світилися очі в Іоанна Москівського, навіть пальці тремтіли — чого він від мене хоче?

— Вдягай, вдягай! — казав нетерпляче і совав мені сукню.

Мені пригадалося, як дивно відчував себе в жіночій одежі, і відчув гострий спротив. Тоді вчитель ніби відчув мій настрій, вийняв зі скрині паляницю й поклав на неї кусень сала.

— Твій заробіток!

Спудей не може байдуже дивитися на хліб і сало, спудей у таких випадках стає безвольний і ниций, і то не гріх йому, навіть коли цей хліб та сало мусить украсти. Я зітхнув і натяг на себе сукню. Але це не була сукня Пантефрієвої дружини, в якій я грав у "Йосифі Патріарсі", — була то одежа якась інша.

Іоанн сів у кутку келії й дивився на мене розпаленими, ніби бляшаними очима, як кіт уночі. Я знову відчув невідоме хвилювання, опинившись у жіночій одежі, і почав декламувати тремтячим голосом:

О б́оги превисокі, що маєте владу

Людині смуток дати чи любу відряду,

Пощо мене лишили в такій самотині,

В сльозах та бідах жити пощо мені нині?

Одна печаль, як ніж у роз'ятреній рані,

А друга муці лютій віддасть препоганій.

Далеко муж поїхав. І де він, не знаю,

А я, хоча заміжня, вдовою згибаю!..

Чернець раптом підхопився. Став страшний, лахматий, з мідними, розжареними очима, з розчепіреними пальцями на руках — посунув на мене, кажучи свистячим шепотом:

— Ні, ти не хлопець, ти дівчина! Брешеш, ти дівчина, і я тебе зараз викрию!

Ось-ось мав схопити мене, але я недаремно здобував управність на базарах, тікаючи від перекупок чи від міських стражників. Вмить крутнувся, схопив хлібину й сало, сало, щоправда, в мене з руки вивалилося, метнувся туди й сюди, як миша, по келії і, зробивши облудний рух, ударив руками об двері. Але жіноча одежа заважала бути вільним у рухах, і чернець устиг схопити мене ззаду, затис однією рукою мені рота, а другою почав нишпорити по моєму тілі, сипко видихаючи слова:

— Ти не хлопець, а дівка! І я тебе зараз викрию!

Його палець проліз мені до рота, і я щосили причавив його зубами. Чернець скрикнув і випустив мене, я згубив хлібину й кинувся геть, на ходу зриваючи з себе жіночу сукню. Із сусідніх келій повискакували вчителі та професори, бо було здійснено досить гармидеру; мене зловили й повели разом з Москівським до отця ректора, даючи нам обом дорогою потиличники, хоч я не міг зрозуміти чому.

Отець ректор суворо нас допитав у присутності отця префекта, професорів та вчителів. Іоанн Московський пояснив усе так:

— Смиренно зголошую отцю ректору, що я не мав на думці ніяких лихих намірів. Але, коли дивився "Йосифа Патріарху", запідозрив, що цей спудей — не хлопець, і хотів цей обман розкрити. Ось і все.

— Де ти взяв жіночу сукню? — спитав отець ректор.

— Це одяг моєї матері, яку я взяв із дому після її смерті, сподіваючись невдовзі продати, — сказав Іоанн Московський.

— Тепер розкажи ти, хлопче, як усе сталося.

Я розповідав усе чистосердечно. Голос мій зривався і дзвенів, але вини своєї я не відчував, бо яка вона, моя вина? Мене запросив до себе вчитель, угостив хлібом, попросив за плату зіграти сцену із "Йосифа Патріархи", що я і вчинив, але він на мене накинувся як звір, ну, я й оборонявся і вкусив його.

Нас присудили висікти: учителя плітями, а мене різками. Учителя з академії прогнали, а мене суворо попередили, щоб я на подібні умовляння ніколи не схилявся. І ось саме тоді, коли мене сікли різками, я прочитав сердечно "Отче наш" і "Богородице Діво", а також звернувся з поміччю до архангела Михаїла і вперше з Божою поміччю та Матері Божої найменшої болісті не відчув. Але сльози по обличчі в мене текли щедрі, бо ніяк не міг збагнути, за що мене бито...

Я ставлю колодку на окоренкуватого пня. Зводжу сокиру над головою і стрімко посилаю її вниз. Колодка розколюється. На ногах у мене подзвонюють кайдани. Дорубую колодку і ставлю на пня нову. Інколи зупиняюся й, витираючи піт, дивлюся вдалину, де проглядає нива, лісок; завмираю на мент і відчуваю, що тіло мені дерев'яніє. Хочеться відкинути сокиру і, дивлячись невідривно вдалеч, піти звідси світ за очі.

Кілька разів я вже так учиняв. Але мене наздоганяли ченці й били, а тоді повертали назад. Коли ж мене били, я читав "Отче наш" і "Богородице Діво" і звертався до свого патрона архангела Михаїла — тоді болю знову-таки не відчував. Але мені болить отой спогад про себе спудея і про дивне поводження зі мною учителя Іоанна Москівського. Болить через те, що я, на нещастя своє, народився гарний, а ще через те, що доля мене тоді із Іоанном Москівським не розвела. Тож стою, одерев'янілий, і шепочу самими вустами вірша Лазаря Барановича: "Веселка в небі — втішитись треба!"

Що дивуватись: невічним є гарне,

Трохи поквітне і робиться марне,

Бо, як природа прекрасне з'являє,

Навіть хворобка усе те вбиває.

Дивлюся на поле, лісок, шмат дороги за монастирськими мурами і думаю про те, що життя наше — це вмирання, а смерть — входження у цілковиту самотність, тобто звільнення від людей і світу. Погляд мій холодний, і в душі в мене холодно.

— Знову завмер! — кричить мені у вікно монастирський пекар, на якого я тут працюю. — Дрова мені рубай!

Дивлюся на нього. У вікні кругле, повне, як місяць, пелехате обличчя, яке обсипає мене лайкою.

— Дивний ти чоловік, панотче, — каже кухар, втомившись мене лаяти. — Як ти до цього часу дожив?

Мене вражають ці слова. А справді: як я у цьому світі досі дожив?

Ставлю на пенька колодку й підіймаю сокиру. Рубати дрова — це значить жити у часі, якого нема. Зрештою, у мене тільки і є в цьому світі два часи: той, великий, якого вже нема, і цей, малий, який уміщається в короткому стрімкому рухові сокири згори на колодку. Час, який є, — це мить, у яку колодка розпадається...

Історію про мене й Іоанна Москівського переказали його преосвященству його милості отцю Іоасафу — і, кажуть, вона його розвеселила. Ще недавно він сам був ректором Київської академії, отож усе, що там відбувалося, його вельми цікавило. Наказав мені прийти до себе у святу Софію, а коли я постав перед ним, пильно обдивився і сказав лагідно:

— Ти, дитино, й справді гарний, як дівчина. Хто ти і звідки?

Я оповів.

— Співати вмієш? — спитав митрополит і подав нотного зшитка із псальмами.

Я заспівав, він слухав, заплющивши очі, й покинував головою.

Відтоді я почав ходити щотижня до його преосвященства і співав йому псальми. Інколи нас приходило кілька, отець митрополит, бувало, наш спів переривав, поправляючи, наказував повторити ту чи іншу мелодію. Часом я співав йому сам, він нерушно сидів із заплющеними очима, аж доки я не втомлювався. Тоді відпускав мене, і я повертався в бурсу. Ці співи подобалися мені самому. В сутіннім великім покою сидів загорнутий у важкі шати сивий старець-владика, замислений і мирний, і голос мій розлунювався по помешканню, заповнюючи його солодким співом. І так мені ставало печально й гарно від усього того, що сльози з'являлись у мене на очах, а в голосі бриніла туга.

— Печалься, хлопче, більше печалься, — казав митрополит. — Печаль очищає душу, бо що нам лишається в цьому світі, окрім печалі. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.

Я не знав, чого печалиться митрополит, але то був час і справді для нашої землі смутний — час падіння милостивого для академії гетьмана Івана Мазепи.

Одного разу, повертаючись од митрополита, я перестрів Москівського, якого перевели ченцем до Михайлівського монастиря. Хотів од нього втекти, але той лагідно мене зупинив.

— Не бійся, — сказав й зирнув дивними мідними чи бляшаними очима.
— Не вчиню тобі зла.

— А я й не боюся вашого зла, — невідь-чому сказав я.

— Аж так? — заломив брову Москівський. — Ходімо зі мною, хочеш?
Напою тебе й нагодую.

— Ситий вашим хлібом, — сказав я.

— Хочеш, стану тобі батьком, — запропонував чернець.

— В сироти за батька Господь, — мовив я.

— Ого! — запалали мідні очі Москівського. — Чи не багато на себе береш, хлопче. Чи, може, все-таки ти дівчина?

Раптом схопив мене за плече залізною рукою й повів вулицею.

— Іди тихо й не галасуй! — прошепотів хрипко. — Не бійся мене, буду тебе доглядати й пестити. Нагодую тебе й напою. Буде тобі добре зі

мною, ходім! Зроблю із тебе монастирського хлопця, будемо жити в одній келії, і я тобі стану за батька. Навчу тебе таких наук, яких тебе ніхто не навчить, — будеш у цьому світі задоволений і ситий. Захочеш бути паном — паном зроблю, захочеш архієреєм — станеш архієреєм.

Я йшов, не пручаючись, дивно вражали його слова. Зрештою, чекав, щоб рука його на моєму плечі послабла.

— Будеш слухати мене — здобудеш щастя у світі, — казав далі Москівський. — Полюбиш мене — світ тобі підхилю. А не послухаєш — проклятий будеш, тинятимешся по світі як трудоватий[9] і не знайдеш у ньому спокою й пристановища. Будеш слухатися?

— Буду слухатися, — сказав я, кидаючи оком, як би від нього втекти.

— Ну от і гаразд, і розумничок! — мовив Москівський лагідно. — Будеш біля мене щасливий і веселий, і ніхто тебе не образить. Але без тебе я пропаду, бо ми у цьому світі зв'язані однією вервою.

Рука його послабла, і я вмить використав це. Вирвався й кинувся навтьоки — тепер на мені не було жіночої одежі, отже, ніяка сила мене не навздожене.

Але відтоді життя мені в Києві не було. Шалений чернець блукав по академії, блукав біля неї, блукав по вулицях, коли я мав іти до митрополита, — весь час відчував на собі вогонь його мідних чи бляшаних очей, а що надійшло уже літо і ми мали розходитися хто куди, поспішив і я відійти з Києва, хоч і не мав де прихилити голови. Вирішив пристати десь на селі до школи, допомагати дякові вчити малих дітей, а коли в одному селі не поведеться, перейти до іншого, на хліб просити, як чинив це й раніше, — отак у світі й нидіти. Попросив отця митрополита відпустити мене, той зітхнув і згодився, сказавши:

— Шкода! Буде мені тебе бракувати. Бог тобі в поміч, дитино! — Він замовк, а тоді додав: — Стережись гріха й озлоби людської! Чує моя душа: непорочний ти, а непорочних світ не милує, як не милував він Господа нашого Ісуса Христа. Коли важко тобі буде, не забувай його й приходь до нього.

Розділ другий

Монастир будувався, через що все подвір'я було завалене дошками і рамами, біля яких працювали тертичники — різали довгими пилками колоди. Один стояв нагорі, а другий унизу, отак вони й пиляли соснові й липові дошки. Було викопано кілька вапняних ям, у яких рейцарі гасили вапно, потім вибирали гашене й готували болото для мурарів, котрі виводили стіни. Тут-таки було насипано купи піску, з яким те вапно змішували, і гори стружки та тирси; тирса була від тертичників, а стружку викидали столярі і сницар, котрий працював над Де-Ісусом, та й рамники, котрі робили з челядниками рами і вікна. Скрізь валялися також обрізки дощок, що їх викидали теслі, — я мав ті обрізки збирати для пекарні. Загалом людей в монастирі працювало багато: 26 мурарів, чотири теслі, 17 чоловік покрівців, тертичних шестеро, столярів двоє, гурт цегельників, котрі робили тут-таки цеглу, для чого возами привозили глину і скидали у купи; два ковалі, що кували ланцюги для хрестів, завіси і гвіздки. Привозили білу бляху, до якої пізніше візьмуться бляхарі, поки що її складали в коморі. Працювало немало поденників, мірочники обробляли камінь — від них цілий день було чути стукіт. Так само цілий день чувся вискіт пилки, рип возів, покрикували візники й мурарі на челядників, стукали молотки, гупали молоти, дзюбали сокири — всіх цих людей треба було годувати, і пекарня з куховарнею, чи поварнею, весь час мусила палити в своїх печах вогонь. Над усією цією роботою наглядав дозорчий Микита Ладківський, який цілими днями бігав з одного краю двору в інший, приймав привіз, рахував дошки, нарізані тертичними, перемовлявся з майстрами, відправляв на ярмарок вози для харчів, заліза, вапна, глини, чи піску, чи для лісу, бляхи, скла — все це по привозі переглядав і перераховував, а тоді велів складати до комори. Привозили ярину, борошно, бочки з пивом та горілкою, сало,

в'ялу та свіжу рибу, до роботи було приставлено й ченців і таких, як я, покутників, тож усі мали діло, всі були вкручені у цю щоденну варвітню, що звалася будівництвом храму. Пахло сосновими дошками, вапном, глиною; коли дошки кидали на стоси, вони лунко ляскали. Я любив, коли випадала вільна хвилина, блукати двором і придивлятися до роботи: палахкотів вогонь — у кузні, в цегельні, пекарні, поварні, люди перемовлялися короткими покриками, показували білі зуби. Я тяг у лантуху обрізки, а потім рубав колодки, які тут-таки нарізали послушники; мені здавалося, що світ, у який я потрапив, — якесь дивне зборисько людей, і серед них усіх тільки я був холодний і до всього байдужий, навіть коли був уключений у робочий ритм, бо душа в мене була замерзла, бо на ногах у мене дзвеніли, як у раба, заліза; до речі, викуті тут-таки, в монастирській кузні. Отож коли я зупинився перевести дух після рубання дров, або ж, як казав пекар, "завмирав", холодний повів уривався мені в груди, і я знову тужно дивився на річку й дорогу, на поле й лісок, і щось чудне палилось у моєму серці — з'являлася невідома печаль, адже не був я людиною цього світу, цього монастиря, а тільки їхнім невільником. Невільником, що несповна розуму.

Чому я так думаю? А тому, що з самого зарання життя свого мені здавалося, що світ, у якому мені випадає жити, нереальний, що люди, які живуть навколо мене, не живі істоти, а тіньовий театр, що те, що вони роблять або чинять, — теж тіньовий театр. Такий театр мені довелося побачити у Києві, куди завітало кільканадцятаро прусів. Вони зупинилися на Подолі, неподалік академії, грали на інструментах і виправляли комедію. Але найдивніше, що в них було, — чарівна ліхтарня, якою вони виявляли речі, достойні подиву: на білій стіні з'являли людську тінь чи на обрусі, і той образ був поданий різними барвами. Вони танцювали й перекидалися, але найбільше мене вразила саме та ліхтарня. І от від якогось часу мені почало здаватися, що ми в цьому світі не живемо, а є тінями з ліхтарні якоїсь незримої сили і рано чи пізно ця комедія має закінчитися. Тож коли дивлюся на людей, всі вони мені здаються привидами: їхні справи, робота, пристрасті, змагання, війни, намагання щось у житті осягти чи досягти, ворожнеча, інтерес до супротивної статі — все, все мені здається тінями чарівного ліхтаря. І дивну річ чинить зі

мною те відчуття: і моє життя ніби перетворюється в міражний сон, і я навіть сам не вірю, що і я щось реальне в цьому світі, а не придумане властителем якогось чарівного ліхтаря. От і тепер я знамірився описати своє життя, але мені раптом дивно стало: а чи ж воно було? Ні, воно було.

Після того, як я втік від отого знавіснілого Іоанна Москівського, людини із бляшаними очима, почав тинятися по школах, терплячи там незносні біди: воші в запіччі, що лазять таборами, голодні дні, всохлі обличчя тих, з якими ділив я біду свою, зимовий холод, коли біжиш дзвонити до церкви, хапаєшся за повороза і руки примерзають до нього; читання у церкві, де також холодно, і починаєш дзвонити зубами, і здається, що церква над тобою хитається, ось-ось розвалиться; співання коляд і псалм, ночі при свічці і при псалтирі, коли сам на сам опиняєшся з покійником і здається, що той починає ворухитися, аж волосся починає ставати дибці; писання віршів, які мають співатися, чи промовлятися перед людьми, чи розіграватися в інтермедіях, — все для того, щоб тобі кинули у торбу шмат черствого хліба; пиворізні гульбища, в яких не брав я ніколи участі, а тільки сидів десь у кутку під п'яні кпини своїх товаришів і думав про те, що світу нема, і їх нема, і мене нема, а є тільки тіні на обрусі від чарівного ліхтаря. Я проходив дорогами, співав у церковних хорах, жив по якихось халупах, де взимку на стінах намерзав сиво-жовтий лід, ловив дрижаки під сніговіями, крижаними вітрами, мок під дощами, а відчував при тому одне: мій погляд холодно ллється з очей, проливається на світ, щось шукає і хоче побачити, а кого і що? І коли я починав із кимось говорити про це, на мене дивилися як на несповна розуму, бо я й був несповна розуму, адже так і не збагнув: навіщо в цьому світі люди і навіщо я? Тоді покидав своїх камратів, і знову ступав на дорогу, і йшов, розбиваючи до решти вижебрані старі чоботи, а часом ступаючи босими ногами по снігу чи мерзлому болоті. І завжди мені здавалося, що хата, в якій я зупинився, зараз розвалиться, що дорога, по якій я йду, розчахнеться й ковтне мене сира земля, що небо наді мною от-от розколеться чи розламається і випаде звідти вогонь, бо все, усе в цьому світі йде до загину. Але нічого такого не ставалося, і я думав, що мені треба йти далі і кудись я маю прийти, де тече чиста ріка живої води, ясної, мов кришталі, як про це пишеться в "Об'явленні святого Івана

Богослова", що впливає з престолу Бога і Агнця. І по цей бік, і по той бік ріки — дерево життя, що родить дванадцять разів плоди, кожного місяця приносячи плід свій. А листя дерев — на оздоровлення народів.

І жодного прокляття більше не буде, і побачу я Його на чолах людей, що мені зустрінуться. І ночі вже більше не буде, і не буде потреби в світлі світильника, ані в світлі сонця, бо освітить усіх нас Господь Бог — ось він початок Вічного Царства. І тоді нарешті зникне почуття нереальності світу, і я переконаюся, що все, що є навколо мене, мусить бути, тож є і світ, і я, і всі ми потрібні собі і світові. Отоді почну я, думалося мені, вчити людей на добро, віщаючи: "Будьте чуйні, люди, час-бо близький!" Найбільша біда моя була в тому, що я не мав даху над головою, не мав місця осідку й оселі, не мав батька й матері, навіть не знав, хто вони були і де їхні могили, не мав братів і сестер, не мав прив'язання до жодного кутика землі, а скрізь і всюди, де забредав і зупинявся, лишався чужий і не від світу цього.

І я зрозумів, що грішу! Грішу тим, що відірвався від дерева життя і не є навіть листком із нього, ані галузкою, тільки ж тінню їхньою, листка і галузки, що я грішу відстороненістю від світу, а це значить: не знаю його й не розумію. Так, справді, оминав я пороки світові: не пив горілки та й інших трунків, не відповідав на закличні погляди жінок та дівчат, не смалив тютюну, не сказав нікому лихого слова і ні з ким ні разу не посварився, ніколи не бажав чужого, бо вже перестав бути спудеем-дитиною, котрий, не хапавши чого на базарах, і прожити не міг, тепер же, навіть будши голодним, аж кишки мені до спини прикипали, нічого ні в кого я не крав; до мого серця не входили лихі думки й помисли, не припустився я ані душогубства, ані перелюбства, ані розпусти, ані крадежу, ані неправдивих свідчень, ані богозневаги; ні рука моя, ні нога не спокушали мене, ані око; не погорджував я ніким і нікого не зневажав, а це значить — не жив і не був із світу цього. Ось у чому було моє прокляття, бо ніхто мене в цьому світі не полюбив. А може, я не вірив і у любов? Не чинив я зла, але не чинив нікому і добра, нікому не приніс смутку, але нікому не дав радості, не спричинив нікому горя, але й щастя

не приніс, тож своєю повною незлодійністю ніби протиставився світові, відтак і став поза ним. Ось де був початок мого жаху...

Пекар покликав мене в хижу й наказав вимісити діжу із тістом, яке підійшло. Я вимив руки, скинув рясу й почав місити. Руки мої топилися в сірій твані тіста, яке кисло пахло, і я місив його, місив, аж піт плив обличчям, скапуючи у ту діжу. Мліли мені руки, але не дозволяв собі передихнути. Тісто клеїлося до рук, і мені здавалося, що й моє життя — ніби вимішування тіста. Бо скільки я вимісив за життя своє багнюки на дорогах, але та багнюка не стала хлібом мого життя. Скільки я прочитав святих книг по церквах і скільки виспівав псалмів, але вони не влили в мою холодну душу тепла і не проросло з мене ані парості з дерева життя.

— Досить, панотче, — сказав кухар, і я зморено розігнувся, в очах у мене мигали зірочки. Він же стояв навпроти мене, широкий, барилькуватий, і дивився чи іронічно, чи зневажливо. — Дивний ви, панотче, — сказав, розглядаючи мене. — Скільки я вашого брата перебачив, не було такого.

— Мабуть, я грішніший інших, — мовив, обмиваючи з тіста руки.

— Авжеж, — спокійно сказав пекар. — Коли б не були грішні, то не закували б вас у заліза і не прислали б на покуту. Дуже ви красні на обличчя, панотче, на жіночок, певне, ласі?

Він засміявся, розтуливши широкого, як верша, рота, а я подивився на нього спокійно й холодно, аж погасив він сміх і здивовано, а може, й нетямкувано на мене подивився.

— Нє, ви якийсь чудний, — буркнув. — Придивляюся до вас і не втямлю, що ви за їден.

— Цього й сам ще не втямив, — сказав я, покірливо всміхаючись. —
Що мені робити зараз?

— Принесіть дров, — грубо й трохи невдоволено сказав пекар. — І
побільше!

Я вийшов із пекарні. Монастир дзвенів пилками, стукав молотками,
рипів возами, розлунював погуками. Скрізь кипіла робота, снували люди,
нахилялися, підіймалися, спускалися, тягли ноші, змішували з піском
вапно, кидали лопатами пісок та глину, складали дошки, мурували стіни
— все було залито яскравим сонцем, а мені вкотре здалося, що все це —
театр тіней від чарівного ліхтаря.

Розділ третій

Рубав дрова. Піт стікав по обличчі, але я був ніби лялька у вертепі:
зводив сокиру й опускав, поправляв колодку, а тоді знову опускав
сокиру. Не бачив нікого й нічого, не помітив, що біля мене зупинився сам
ігумен Іларіон Левицький, котрий був водночас і київським ректором, а
мені, як особі покутній, не годилося бути аж так безпошанівним, аби не
помічати таких персон.

— Зупинися, панотче Михайле! — почув я іронічний голос його
превелебності, і сокира вилетіла в мене з рук та й, задзвенівши,
покотилася по дровах та колодках.

Отець ігумен, а заодно київський ректор, засміявся.

— Про щось задумався, панотче, — сказав, — аж нічого біля себе не
бачиш.

Перепросив його превелебність і поцілував йому руку. Він мене
благословив.

— Дивно бачити тебе тут у залізах, — сказав отець ігумен.

— Кожен у цьому світі, — сказав я, — має відстраждати повинно чи безневинно.

— Безвинно страждав хіба Христос, — мовив ігумен. — Давно не випадало нам здибуватися, відколи покинув ти alma mater. А я мав надію, що вийде із тебе чудовий професор.

— Spes aliat, spes aesalit[10], — сказав я.

— Заважкою роботою наділив тебе отець Георгій, — буркнув отець Іларіон. — Зайди до мене після вечірні.

— Мене на ніч зачиняють, — сказав я.

— Чому? — здивувався ігумен, він тільки недавно приїхав із Києва і таки нічого про мене не знав.

— Бо кілька разів хотів із монастиря піти.

— Втекти?

— Ні, ваша превелебносте, тікають потайки, я ж ішов із монастиря не ховаючись.

Ігумен озирнув мене пильно, очевидно, запідозрив, чи несповна я розуму. Але був мудрий, знав я це із alma mater.

— Гаразд, — сказав, — поговоримо. Накажу, щоб на ніч не зачиняли. Ти ж пробував покинути монастир не вночі?

— Удень, — сказав я смиренно. — На очах в усіх.

— Задумавшись?

— Так, ваша превелебносте. Маю такий гріх.

У цей час із дверей викотився пекар, він весь розцвівся, кланявся і якось бочком підступав до його превелебності, щоб поцілувати йому руку. Наблизившись до мене, раптом озвірівся і, хоч раніше казав мені "ви", перейшов на непошанівне "ти".

— Принеси дров! І побільше! — і відразу перелив свій голос на улесливий: — Яке маю щастя бачити вашу превелебність! З приїздечком, з прибуттячком! Цмок! Цмок! — він підхлібно цмакав ігуменову руку, і я побачив, що по тонкому обличчю отця ректора київських шкіл та ігумена монастиря пробігла тінь обридження.

Я присів навпочіпки й почав накладати на руку дрова. Згори почув спокійний, але владний голос його превелебності:

— Щоб ти мені до отця Михайла з неповагою не ставився. До речі, від завтра він буде відставлений од роботи в тебе, а тобі надішлю іншого помічника. Чи ти його зачиняєш на ніч у келії?

— Отець келар, ваша велебносте, — схилювся пекар, — ключі мені поки що не ввіряли.

— Перекажеш отцеві келарю, що я велів панотця Михайла на ніч не зачиняти, — він величаво поплив далі, а я, зводячись із оберемком дров, побачив, що пекар трохи здивовано дивиться йому вслід. Потім повернувся до мене, і ми зустрілися поглядами.

— Чого став? — крикнув він брутально. — Давай мені дров! І побільше!

Того дня він начебто сказився, не давав мені й хвилики спочити, ганяв від дров до діжі, а від діжі до збирання трісок, знову посилав по дрова, змусив вичистити закопчені дека, на яких пікся хліб і які лежали в нього без діла, — я мовчки, покійно і справно все виконував, а це його, здається, ще більше сердило. Ввечері ж, коли я роботу кінчав, зирнув на мене баньками, побитими червоними прожилками, і спитав, розсовуючи губи:

— А що, панотче, скажитимешся на мене за непошановне ставлення?

— Ніколи ні на кого не скаржився, — мовив я спокійно. — Окрім того, перебуваю в покуті.

— Отож! — сказав він задоволено. — Хоч ти й причмелений трохи, але робітник добрий. Шкода, що тебе від мене забирають. До речі, ще не розказав мені, що там вичворяв з білими головами — за це ж тебе забили в заліза? Ну-ну, — застеріг він, побачивши, що я хочу щось сказати, — в заліза, панотче, даремно не забивають. М'ать, немало обірвав подолів, га? — він зареготав.

Я подивився на нього спокійно і сказав словами апостола Петра, мовленими римлянам.

— Коли Божа правда через мою неправду збільшилася на славу йому, пощо судити ще й мене як грішника?

— Щось не дуже втямив, що ти сказав, — мовив пекар, оглядаючи мене.

Узяв із полиці гарячу хлібину й усунув мені до рук.

— На і йди з Богом, — сказав.

Я узяв хлібину, подякував і вийшов. І мене раптом уразила тиша в монастирі. Не різали дощок тертичніки, позникали зі стін будованого храму мурарі, не катали візків рейцарі, не було біля цегелень цегельників. Всі разом закінчили роботу й розходилися тепер по келіях — я бачив у дворі розкидані чоловічі постаті, які кудись поспішали. Паляниця гріла мені груди, я підніс її до обличчя і вдихнув — пахла вона чудово. Здається, єдина була справжня в цьому світі, бо все решта — тіньовий театр з чарівної ліхтарні.

Відламав шкуру, поклав до рота й жував. Ішов стежкою, і заліза на моїх ногах побренькували.

Біля кузні мився коваль. Ковальчук поливав йому на руки, а він плескав у розпалене від жару лице, задоволено хекаючи. Руки в нього були величезні й чорні, і з долонь скапувала на землю чорна вода. Повернув до мене закіптюжене, з брудними патьоками лице й блиснув великими, міцними зубами.

Я йшов, відламуючи хліб і помалу жуючи його, і насолоджувався тишею. Хліб біля моїх грудей парував.

Залопотіли крила, і мені на плече сів приручений монастирський ворон. Я скочував із хліба кульки й подавав йому, ворон ті кульки ковтав. Ковтав і задоволено покрякував, бо йому смакувало, а він хотів про те розказати. Я зупинився і вдихнув на повні груди. Пахло вже осінню, зрештою, на порі й була.

Розділ четвертий

Увечері я пішов до отця ігумена, як він мені й велів. Зустрів мене доброзичливо.

— Такого тут про тебе начувся, — сказав. — Коли це правда, то немалий єси переступець. Зневажив пані сотникову Дмитрищиху,

незаконно брав із мужиків та козаків за вінчання й поминування, самоправно захопив колодницю[11] із ланцюгом із канцелярії... Що з тобою сталося, пане Михайле? Завжди був мирний і тихий.

Я промовчав.

— Чого ж мовчиш?

— Коли оскаржений каже правду в оборону собі, — мовив я печально, — гадають, що він викручується. Коли ж людину оклепано і вона це заперечує, її шанують ще менше, бо суд уже відбувся. І люди мають рацію: для злочинця злочин не є злочином, його часто чинять безвідносно до власного сумління — він перед собою чистий, а перед людьми — ні.

В ігуменовій келії стояли сутінки. Отець Іларіон посадив мене на услона, а сам сів навпроти.

— Але мені можеш оповісти правду, хай навіть свою правду, — сказав він. — Я тебе не судив, я тебе не милуватиму, хіба поставлю на іншу роботу, не таку важку, — покуту свою все одно маєш відбутися.

— Правда така ж мала, як і вина моя... І нецікава, — відповів.

— Не вів би цієї розмови, коли б не знав про твою чесну й праведну душу, — мовив отець Іларіон. — Розумна й тонка ти був завжди людина. Чи ж так уже опростився, що живеш малою правдою та виною? Чому покинув школи? Чи, може, рушив на більші науки?

— Хотів побачити світу. Та й більшої науки хотів. Зібрався до Люблина, але мене попередили: щоб учитися там, треба було затаїти, якої ти віри. І я тоді подумав: більша чи менша наука — це все одно. Адже "ніхто не прийме переможну вітку, зле воюючи", тобто дурячи. І я пішов блукати по школах малих.

— Не такій голові, як у тебе, тинятися нищим[12] і між простого та грубого люду, — сказав ігумен. — Великий птах шукає високого і великого гнізда, а малому добре в траві і в очереті.

— Всі ми очерет, — відказав я. — Мислячий. Одне хотів у цьому світі: прожити без гріха. Гадав, що жити без гріха — це жити без диявола. Думав, що диявол — це не те, що поза нами, а те, що в нас. Вмовив собі, що диявол — це і є гріх. Не хотів бути великим птахом, не бажав почестей, слави, доброго й ситного місця, принад світових та його зваб, нікого в цьому світі не ненавидів, не крав, не брехав, з білими головами діла не мав, нікого не бив і не вбивав та й не зневажав. О, я зумів, ваша велебносте, так жити! Але знаєте якого skutku дійшов?

Ігумен німо на мене дивився.

— Дивного skutku я дійшов, і це, може, і є мій гріх, — сказав я. — Того, що жити без диявола, — однаковий skutok, як жити у гріху.

— Що ти говориш, несамовитий! — вигукнув уражено ігумен.

— Так, ваша превелебносте, може, й неподобні речі кажу, але так думаю. Зараз я поясню... Зараз...

Потер лоба, бо мені починала боліти голова. Коли ж у мене починає боліти голова, мені важко стає мислити.

— Бачите, ваша превелебносте, дійшов я такого переконання, що жити без зла — це значить поставити себе над світом, бо світ зітканий із добра та зла і ті зло та добро в людській душі мають змагатися. Без такого змагання людина починає нидіти і нарешті вмирає. Пам'ятаєте вірш Атанасія Кальнофойського, ваша велебносте, — епітафію Янові Єльцю, що прожив двадцять чотири роки і помер у 1603 році:

Так це буває: добрий вмирає, не довго живши;

Дивно: злостивий жив вік щасливий, зла не збридивши.

Юних зла доля з ясного поля з рук вириває,

Діток побожних, цнотою можних у мам забирає...

Але найбільше мене вражає кінець цього вірша:

Треба повірить, слушно в цій мірі хтось був повідав:

Зло, що триває, смерть не вбиває, добре я звідав.

Отож я й подумав: жити без зла чи без диявола — то не жити, а йти у смерть. Це значить утратити в собі віру й можливість покаяння. Це значить стратити призначення людини, бо її послав Господь на землю, щоб покутувати й очищуватися. А той, хто не покутує й не очищується, — не живе, він не для світу і світові непотрібний. Ось він, початок мого жаху, ваша превелебносте, і я ношу його в душі вже не один рік.

Ігумен сидів мовчки. Був, здається, вражений.

— А чи не здається тобі, що в такий спосіб диявол захотів тебе опанувати? Адже і Йсуса Христа бажав спокусити, а той же був сином Божим?

— Коли не піддатися дияволу й померти — для чого ж жити? — спитав я, а що ігумен мовчав, продовжив: — Я ж не захотів вмирати, а запраг жити. Запраг увійти у світ і стати для світу. Почати війну зі злом, а це значить — почати жити у злі. Не захотів, щоб зла доля вирвала мене з рук із ясного поля життя, захотів його, ваша велебносте, полюбити. Ось чому я тут.

Останні слова ледь прошепотів, бо дуже втомився, говорячи такі речі, і то від того, що боліла мені голова.

— Здається, починаю тебе розуміти, — сказав отець Іларіон. — І не тільки розуміти, й пізнавати: саме такого знав тебе в alma mater. Але, хочеш того чи ні, ти в цьому світі птах немалий. Не для тебе важка робота й покута в пекарні. А чи не згубив ти по своїх дорогах здатності до краснописання? Пам'ятаю, ніхто ліпше за тебе не краснописав у alma mater. Посаджу тебе переписувати слова Дмитра Туптала, а вечорами приходь до мене, поки я тут, і ми цю розмову продовжимо. Цікавий знати про тебе все. Ні, немалий ти у світі птах, хочеш того чи ні.

— Здатності до краснописання я не втратив, — мовив. — Але не хотів би, щоб мені зменшували покуту через жалість до мене. Я на цю покуту заслужив.

— Любиш згадувати мудрі вірші, то і я згадаю Івана Величковського, — мовив ігумен, трохи помовчав, а тоді продекламував:

Труду писання не може пізнати

Той, хто не знає, як треба писати.

Думає, легке і просте те діло:

Пишуть три пальці, — а все болить тіло.

Отже, вважай, що покуту тобі не зменшено, але духу твого вбивати чорною роботою не бажаю. Хай буде кожен той, чиє серце в ньому, а ти народжений не для чорної роботи, а для роботи ума. Саме такі, як ти, на мою думку, — сіль землі. Пам'ятаєш із Матвія: "Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придасться вона ні на що, хіба щоб надвір була висипана і потоптана людьми". Ходи з Богом. Хочу над тим, що ти сказав, подумати.

Я покiрливо звiвся. Болiла менi голова, очевидно, на змiну погоди. А може, й на думки мої, адже були це думки, котрi болять.

Роздiл п'ятий

Що ж таке сталося, що я сюди потрапив i був закутий у залiза? Мав рацiю: правда така ж мала, як i вина моя. Три роки тому я прийшов у мiстечко Жданiвку, де, як менi казали, було мiсце дяка при школi, бо попереднiй надто вiддався пиворiзству i поволочився далi, тут його не злюбили. Я вчив дiтей i служив при Святоуспенськiй церквi, створивши при нiй непоганий хор iз школярiв та прихожан, який набув навить аж такої слави, що нас приходили слухати звiддалiк. Трунку я не пив, жив спокiйним та сумирним життям, догоджуючи наміснику церкви Андрiєві Покорi, так само тихому й сумирному старцевi, допомагаючи йому в службi. Школярi мої не ходили красти, ані чинили бешкетiв, бо я навчав їх здобувати хлiб милостинею, спiваючи божественних псалм i проказуючи мої ж таки вiршi або розiгруючи iнтермедiї чи вертеп, тобто життя моє тут пливло у доброчеснiй злагодi; зрештою, так починав я життя не раз у кожному новому мiсцi. I от яка дивна рiч: майже скрiзь виходило, що моє тихе, безгрішне i невибагливе життя тiльки на початку всiм подобалося. Минав час, i в мене з'являлися вороги, якi починали менi пакостити, i часто аж так, що я змушений був покидати пригрiте мiсце й рушати далi; часом уїдався проти мене хтось iз церковного притчу, або ж злостивi школярi, або ж хтось iз заможних, якi починали вимагати в мене прислуг собі. Того я не мiг учинити, не порушуючи своєї свободи. Часом поставав проти мене священик, якого моє тихе життя дратувало, бо вiн, чинячи неподобнi вчинки чи здирства, проти мене починав виглядати зле або ж хотiв мати з мене свого пiдданого.

У мiстечку Жданiвцi сталося iнакше: я прожив тут спокiйно цiлий рiк, i не виявилось в мене жодного ворога. Пiд кiнець лiта наступного року намісник Андрiй Покора помер, а перед смертю покликав титаря Стефана Зiнчака, отамана Iвана Зуя i декого з козакiв i сказав їм, що оскiльки в нього лишається дочка-сирота, то щоб вони вистарали, аби мене обрали й висвятили священиком Святоуспенської церкви при умовi,

що я одружуся з Марією Покорівною, попівною, дочкою-сиротою Андрія Покори. Досі жінок та дівчат, як уже писалося, я уникав, бо вважав їх призвісниками житейської колотнечі, та й природного інтересу до них у мене не було, можливо, через якийсь гандж у моїй чоловічій суті; я й справді був призначений на те, щоб народитися жінкою (недаром мене так хвилювала жіноча одежа, коли хлопцем грав Пантефрієву дружину), але щось там у материному нутрі змішалось, і я народився не до кінця чоловіком, але і не жінкою, принаймні так мені здавалося. Отож жіночої статі я уникав, трохи її боявся, хоч на мене, як на гарного вродою, вони не раз кидали жагучими поглядами. Було в мене кілька таких випадків, що покидав школу через надмірну увагу до моєї персони котроїсь із того плахчатого світу — відчував при тому щось таке, що й тоді, коли до мене приставав Іоанн Московський: страх і бажання втекти. Тому, коли мені запропонували одружитися з Марією Покорівною, я завагався. Одне те, що притомився тинятися по школах, годувати воші і жити бездахим життям, а більше через те, що, живучи не від світу, я з роками таки починав нидіти, а відтак тратити здоров'я, немощів, а люди і світ все більше здавалися мені тіньовим театром, де не тільки всі є тінями, але передусім я сам. Отже, перетворювався на таку собі блукаючу тінь, мислячий очерет, якому стукає в груди осінь і з якого починають висякати живі соки, лишаючи висохле стебло, — це була одна із причин, чому я не затримувався довше на одному місці, а кидався геть і біг по лиці матінки землі незвідь-куди. В мені починав проростати все більше й більше отой початок жаху, про який я уже кілька разів згадував. Отже, я зважився урятуватись од того жаху в простий спосіб, тобто стати у цьому світі таким, як усі, перестати бути перекотиполем, який жене й жене немилосердний вітер долі моєї, а стати лункою у сітці життя нашого. Не рибою, яку та сітка вловлює й задушує, тобто знайти собі на лиці земнім хай небагатий дім, майно, жінку, навіть сплодити собі діток, отже, стати комусь потрібним, хай навіть за рахунок невеличкого зла, яке мав би пустити в душу, бо коли людина щось собі здобува, будує собі (хоче чи не хоче), фортецю для оборони супроти світу, оборона — це вже початок війни, отже, й прийняття у душу зла. Я часто дивувався, як щільно ми уплетені у житейську сітку і скільки обмежень має воля наша, а все впливає з того, що сама собою людина не може себе прохарчувати й

одягти — вона потребує захисту, через що залежна від держави, потребує речей, які сама виробити не здатна, отже, платить за них часткою своєї свободи, а це значить — продає себе чи свою працю; недаремно в слов'янській мові слово "раб" і "работати" одного кореня. Будь-яка робота — це початок рабства, залежності від світу, а отже, вплетення у сітку людського буття.

Не сказав би, що Марія Покорівна мені подобалася, але то з тієї причини, що білі голови взагалі мене не захоплювали; інстинкту продовження роду в мене не було, очевидно, через сирітство моє, адже я був, як уже казав, істотою цілком безрідною. Я знав, що дівчина давно чекає моїх освідчин, давно стоїть у своєму домі й колупає піч, а може, вже зовсім її розколупала, сердячись, що я гаюся. Зворушувало мене в цій історії, що вона так само, як і я, була сирота, отже, самотній мав прийти до самотньої, і в цьому таки було щось принаadne.

Але я все ще вагався. Мене вабило у ліс, де я неприкаяно блукав, тяжко роздумуючи, чи у священничому стані не втрачу я волі своєї, адже священник — це не те що мандрований дяк: сьогодні тут, а завтра там, тут йому не сподобалося, взяв патерицю й торбу та й рушив куди очі дивляться; священник був прикутий до свого місця, підлягав духовній владі, яка його карала й присилала циркуляри, служив службу він не від себе та душі своєї, а за готовими приписами, навіть плату мав брати з прихожан визначену, тобто ставав частинкою духовного відомства — над ним була більша за Якову драбина менших і більших начальників — ще одна розлога й добре сплетена сітка, що охоплювала цей світ, і ще хто зна, чи ту сітку сплів Бог чи диявол. Признаюся, що я через житейський досвід не вірив у богонастановленість попів чи архієреїв, хоч у самого Бога вірив свято та щиро. Часом мені грішно думалося, що саме тут і є дияволовий підступ та ошуканство, що між людиною та Богом настановлено чимало парканів у образі духовних церковних чинів, бо хіба людина не може спілкуватися з Богом безпосередньо і хіба духовні чини не такі ж грішні і смертні люди? Чи досить того, щоб грішна і смертна людина, хай і в священничих шатах, проказала умовлені слова і вчинила завчене дійство, аби перетворитися відтак у богонастановленого. Ні, це

надто вже якась дитяча гра грається, але в неї ув'язалися не діти, а дорослі. Отож я й думав, чи не зійду зі свого безгрішного шляху, коли оженюся та висвячуся? З другого боку, не міг уже жити так, як жив, бо таки справді пропадав, марнів, починали навідувати мене жахкі сні; більше того, я навіть згадував, що прізвище моє — Вовчанський, і починав жахатися: а чому воно в мене таке?

Чи не тому, що хтось із моїх незнаних предків був такий, як я, жив так само й думав: чи не перетворився він на вовкулаку? І там, у лісі, мотаючись між дерев із такими химерними думками в голові, я відчув, що тут він, початок жаху, що коли я щось не вирішу, то можу й насправді обрости вовчою шкурою і вже ніколи не повернусь у світ людей. І не просто я це відчував, а вже нагально, виразно і гостро знав — особливо коли опинився біля покорченого дерева, яке росло розвиллям і кора якого — ніби важкі, чорні набрезки шкіри. Мені навіть почулося, що те дерево дихає, що воно тільки здерев'яніла істота, яка дивиться з-під набрезків шкіри й очікує, що я візьму й переступлю через те розвилля, а тоді воно й станеться — побіжу лісом вовком, виючи, і житиму вовком, аж поки не вигасне з мене, як олія в лампадці, людська свідомість. Може, цього і не сталося б, може, оповіді про вовкулак — це звичайна собі байка, одна із множинності бабських казок, яких так багато є між простим людом; може, це забобон, але, незважаючи на те, що я людина не забобонна і що смішно мені було слухати такі байки, я розвиленого дерева не переступив, а позадкував від нього, стало мені так страшно і незатишно, оголено самотньо — не пішов я звідти, а побіг, перелякано тікаючи.

Йшов путівцем через поле цілком переможений. Розкішно похитувалися зобабіч жита, котили хвилі до узвишень і спливали звідти такими ж хвилями. Дзвонили в небі жайворонки, підпадьомкали перепели, сонце щедро сипало промінням, і від того повітря ставало туге, соковите. Я йшов і думав: чи не обкрадаю себе безгрішністю своєю? Скільки хвилюючого й таємничого міг би пережити, коли б не тікав од любасно запалених до мене дівочих очей! А коли б уживав трунки, то чи не долав би з їхньою допомогою самоти своєї та смутку? А коли б навіть

щось у когось украв, то чи не була б то захоплююча пригода? Коли б я вступав у бійку з тими, хто супроти мене виступав як ворог, а не покірливо сходив їм із дороги, чи не висталив би я тим самим своєї мужності, хай би навіть понівечив когось чи убив? Хіба рицарі не славляться тим, що володіють мистецтвом убивати? А коли б був хитрий, підступний і вмів дурити, то чи носив би на собі убогу кирею, а не золотий кунтуш, чи не придбав би собі млинів, поля, худоби — недаремно худоба зветься словом "статки"? Або ж їздив би у небезпечні купецькі дороги й хитрими та вправними обладками надбав би собі добра, сплотив би на землі рід свій із дітей законних та незаконних і, передавши їм оте добро, — чи не зробив би тим самим і їх знаменитими у світі? Я думав як той циган, котрий крав огірки, які мріяв продати й купити собі курку; продавши курку, купити гуску, а продавши гуску, купити вівцю і так далі, аж доки не стане сановитим господарем, який матиме підставу поважно й статечно пройтися вулицею, вражаючи сусідів своїх і відбираючи звідусіль поклони. Соромився таких думок, але й пускав їх у себе, ніби воду пив, адже той, хто здобуває у світі, той і має, а той, хто злидарем вік проходив, даремно тішиться своєю чесністю і святістю, бо що він знав у світі, крім гризот та убогості, крім голоду й холоду?

Був налаштований рішуче, тому зайшов до титаря Стефана Зінчака і ледве не з порогу сказав:

— Пане Стефане, я до вас із ділом. Чи не згодитеся бути мені старостою?

— Чого ж не згоджуся, — відповів Стефан Зінчак. — Дивуюся тільки, пане дяче, що так довго роздумували. Саме щастя вам пливе до рук, а ви ще й комизитеся.

Чи ж міг я пояснити цьому простому чоловікові свої резони — він би напевне мене не зрозумів.

— Ви людина статечна, мирна, богобійна, вас люди як панотця шануватимуть, то і вам з нами буде добре. І нас навчите статечності та богобійності, — сказав цей поважний чоловік.

— Але я людина бідна і без статків, — мовив я. — Через це довго роздумував. Боюся, що жінка, багатша чоловіка, зневажатиме його за убогість і пострікатиме.

— І це правда, — згодився Стефан Зінчак, — але можу вас заспокоїти, пане дяче. Отець Андрій був совісливий панотець, а через це так само бідний. Недаремно його й Покорою прозвали.

— Я також не прагну розкошів, пане Стефане, — прорік я. — Прагну миру душевного собі й людям.

— Мир душевний буде тоді, коли стане що в миску покласти, — мовив титар. — Отож сподіваюся, що дістанете те й друге. Але до мене треба вам ще одного старости.

— Хочу просити пана Івана Зуя.

— Пан Зуй трохи заповажна для вас персона, — відверто повів Стефан Зінчак. — Попросіте ліпше пана диякона.

— Боюся, що пан диякон мав думку стати панотцем після панотця Андрія Покори, — сказав я.

— І це правда, — згодився Стефан Зінчак. — Тоді попросіть бувшого сотенного писаря, людину статечну і вже без уряду, пана Миколая Пилипенка.

На цьому ми й вирішили.

І от ідемо містечком Жданівкою, попереду двоє поважних господарів: пан Стефан Зінчак, титар Святоуспенської церкви, і колишній сотенний писар пан Микола Пилипенко, а за ними і я, і мені знову стало дивно, ніби якась інтермедія має розігратися і я в ній беру участь, як і ці люди, адже не раз так мені випадало, бо не раз у такий спосіб заробляв на хліб.

Ні, забув сказати ще про одне. Те, що я мимоволі ставав на дорозі в дякона, мене мулило, тож ще раз сказав про те своїм старостам, перш ніж вирушили ми на сватання.

— Це добре, що ви такий совісливий, пане дяче. Бог вам цього не забуде, — сказав Стефан Зінчак. — Але ви людина вчена й розумна, тож розсудіть і таке. Пан дякон чоловік у малженському стані, а отець Андрій найбільше перед смертю турбувався за дочку свою, сироту. За дочкою має придатися й попівство, так віддавен ведеться. Отож коли б ви поступилися панові дякону, то тим уразили і знедолили сироту по панотцю Андрію.

То була правда, і я упокорився остаточно. Отож ми урочисто ступали вулицею, а з усіх дворів на нас дивилися люди, привітно нам покивували й усміхалися, бо ж гралася весільна інтермедія, а інтермедії й граються для того, щоб людей звеселяти. І все ж мені здавалося, що всі ми неживі люди, а тільки герої інтермедії, передусім я сам.

Не знаю, як воно трапилося, а Марія Покорівна нас уже чекала, і все в неї було приготовлене: і хустки, і горілка на столі, та й сама вона стояла біля печі й соромливо її колупала. Більше того, там сиділи її дядько й дячина, котрі опікувалися дівчиною, поки вона не вийде заміж, отже, всі дійовці інтермедії були на місці, і вони статечно, розважно зіграли кожен свою роль, проказуючи слова, які годиться проказувати, бо такі слова казали і їм, коли вони женилися, і їхнім батькам та й дідам. Наречена на мене не дивилася, а я був блідий і схвильований і намагався зловити її погляд, адже, зрештою, ми зовсім одне з одним не зналися, бо раніше я з нею ніколи і в розмову не вступав, буди байдужим до білих голів; але в інтермедії грають не те, що сам собі надумав, а те, що

написав її складач, а творителем її було саме життя. Через це я мусив просити руки в цієї дівчини, яку зовсім не знав, не те що любив, просив вустами моїх старостів, а вона мусила давати згоду, і вона ту згоду дала, хоч також не знала мене, не те що любила. Згоду дали й опікуни дівчини, бо в інтермедії їм було записано таку відповідь дати, отож наречена перестала руйнувати власну піч і пов'язала нас хустками. Я обдивився хату, яка мала стати й моєю, зирнув на дівчину, яка згодилася стати моєю жоною, і стало мені напрочуд сумно, бо все це було нереальне, все відбувалося в інтермедії, а не в житті, а насправді всі ці люди мені зовсім чужі і ніколи, скільки світ стоїть, чужості цієї нам не перейти. Але відступати не було куди, бо я, вийшовши із лісу, в якому ледве не здичавів, тобто не став вовкулакою, ступив на цю інтермедійну дорогу, впустивши в себе жмут недобрих думок, які раніше старанно гнав од себе геть, а тим самим згодився жити у світі і стати істотою від світу. Можливо, тільки тепер я й починаю по-справжньому жити, подумалося мені, по-справжньому оцим сватанням кладу перший камінь на основу своєї фортеці, щоб у ній посіяти сім'я своє і щоб з того сім'я виросло дерево мого роду. Земля для того сіяння — оця дівчина, якої не знаю і не люблю, але яка вже дала згоду бути моєю, бо їй ніде дітися, і мені знову стало млосно й химерно на серці, загніздивсь у ньому росток страху: а що, коли камінь, який я кладу у підмурівок своєї фортеці, кладеться на сипкому піску і сім'я моє впаде в той пісок і не проросте? Ні, ні, осмикнув я себе, не повинен так думати, повинен жити, адже не міся я в цьому світі і не посланець небес. Я в цьому світі перекотиполе, мандрована билина, яку жене порожній вітер долі, жучок із бабиного літа, смутний, поки що непорочний і малий. І мені раптом захотілося розсміятися, сказати людям, що ми чудово розіграли цю інтермедію, похвалити її дійовців, а в глядачів попросити милостині. Але глядачів у цій інтермедії не було, були лише самі її грачі, а коли так, то й милостині ні в кого просити, а каятися ще не було за що.

Розділ шостий

Вранці монастир оповив густий туман. Я визирнув у віконце своєї келії й не побачив світу: стояла сіра, драглиста й густа неозорість. Пішов до

монастирського писаря, який доглядав і бібліотеку, щоб той мені видав паперу, пера, атраменту, фарби для красних літер, пензлика і самі слова Данила Туптала, які мав переписати. Ішов, ніби на дно мутної ріки опущений, і бачив навколо себе бовваніючі тіні робітників, які готувалися почати денну працю, незважаючи на туман. Усі рухалися заповільнено, ніби нехотя, чи, може, надчікували, щоб туман розвіявся. Дехто сидів на колодках, на стосах дощок чи стояли купками, смокчучи люльки.

Писар був сонний, з одутлим обличчям і ніби сердитий. Розповів йому, чого прийшов. Він непривітно буркнув, що в такий туман нічого не зможу написати, потім зирнув на мене недовірливо і раптом запропонував показати, на що я здатний.

— Папір дорогий, і я не хочу його псувати, — сказав і позіхнув, не хрестячи рота і не прикриваючись.

Дав мені зшитий аркуш, пописаний з одного боку, я випробував перо, а що воно писало зле, попросив іншого. Потім написав кілька рядків уставом, власне, наслідуючи друкарське письмо, і подав аркуша писареві. Той довго дивився на моє писання, цмакав, ніби в нього болів зуб, сопів, потім відчинив дверці шафи і почав виймати звідтіля папір.

Я спитав у нього, чи міг би подивитися монастирську бібліотеку, бо здавна цікавлюся книжками.

Він знову подивився на мене спитими очима і жорстко сказав, що покутникам у монастирі книжок не видають, бо вони прибули сюди не розважатися, а покутувати, тобто працювати. Коли ж я завершу покуту, то можу прийти й книги подивитися, а загалом їх нічого дивитися. Треба думати більше про те, щоб не грішити, а не книгами бавитися.

Від писаря виразно несло горілчаним сопухом; очевидно, вчора перепив і досі не вивітрилося, отож я з ним не став змагатися чи щось доказувати — коли людину посів біс лихоносності, ліпше від неї відійти. Я

це знав добре, не один рік тиняючись по школах, де не раз мав нагоду здибуватися із пиворізами.

— Хай вас благословить Господь! — сказав покірливо, забираючи виділене мені добро.

— Думай про свої гріхи, а не чужі, — буркнув писар і зирнув на мене як на ворога; здається, цього чоловіка я дратував.

Знову вийшов у туман. В цей час робітники, які розійшлися по своїх місцях, почали роботу: знову почувся стукіт молотків, вискіт пилок, рип возів, покрики, іржання коней, але все ніби приглушене.

Проходив повз тертичників: здавалося, в тумані народилися якісь дивовижні звірі: тернична стійка, колихлива постать угорі й унизу — ніби звір хитав головою й бив землю ногами, немилосердно повискуючи. Повз мене пробігло кілька розмитих туманом постатей із візками, повними вапняної суміші із піском, вони різко й розкотисто гукнули: "Побережись!", і я змушений був відступити вбік, аж ледве не потрапив у вапняну яму. Пройшло кілька мурарських спідручних із дерев'яними рамами за плечима, на які було накладено цеглу. Вони почали повільно підійматися риштуванням — йшли по дошках з набитими поперечниками пригноблені, й покірні, і начебто без голів, бо низько їх поопускали. Над головою ляскали об камінь а чи цеглу кельми; я звів голову: і там хиталися розмиті тіні. І я раптом забув, у який бік маю йти. Таке зі мною часом траплялося — отак раптово зникало почуття скерунку: у полі, в лісі, в місті, в степу; перед цим бував заверт голови, — і я вже не знав, де північний край, а де південний. Тоді, коли блукав від школи і до школи, це мені було байдуже, бо все одно кудись треба було йти, а кожна стежка має два кінці, але тут мене взяв переполох, хоч простір, у якому я заблукав, був вельми невеличкий та й обмежений стінами.

А туман, здавалося, не розріджувався, а густішав. Я зупинив одну із істот із рамою за плечима і спитав, у якому боці келії. Супроти мене розтулився великий рот, повний рідких і сморідних зубів, і зареготав:

— Упився, отче! — та й пішов собі.

Я доплентався до якоїсь будівлі, але не зміг її пізнати, здається, це була трапезна. Тоді рушив у той бік, де, на мою думку, була пекарня, але замість пекарні вийшов до цегельників, які навантажували на візки глину, що лежала тут, наче могили в степу. Нічого в них не питав, а повернув ліворуч, де мала бути церква, а натрапив на господарчі склепи, які, на мою думку, мали бути з протилежного боку. Тоді я пішов на звук пилок, бо келії мали бути з лівої руки від тертичників, але натрапив на них по прямій дорозі й полегшено зітхнув; ні, мав рацію монастирський писар: сьогоднішній день не для роботи.

У келії стояла така сутінь, що про писання й мови не могло бути, і я сів, зморений та вичерпаний, на ліжко, опустивши голову й передихаючи, мені раптом забракло повітря. Тоді пошкодував, що не пішов сьогодні на утрєню, — в такі дні треба молитися Богові ретельно. Отож я вирішив відшкодувати пропущене, але не встиг того вчинити, бо двері моєї келії із вискотом відчинилися (вони виходили на вулицю) і разом із клубами туману до мене впливла людська постать, якої я, річ певна, розгледіти не міг, але була одягнена в чорну мантию, це безсумнівно, а очі світилися мідяним блиском.

— Шляхи Господні несповідимі, панотче Михайле, — сказав незваний гість вельми знайомим голосом, і я затрепетав: чи не Іоанн це Московський? — Світ вузький, але людина з людиною у ньому здибається. Скільки це минуло років?

— Хто ви? — спитав я із тремом у голосі.

— Ну, впізнати мене повинен, — засміявся гість. — Згадай alma mater. "Йосиф Патріарха" Лаврентія Горки, Пантефрієва дружина, ха-ха! Пригадуєш? Та й по тому ми зустрічалися.

— Отець Іван Московський? — спитав я.

— Власною персоною, — гість сів на моєму ложі й засвітив до мене мідними очима. Було в келії вельми сутінно, але я розгледів уже Московського, був він такий, як у час останньої нашої зустрічі.

— Може, скажу щось неподобне, — мовив Іоанн, — але радію, що відбуваєш покуту, бо такий ти був святий та Божий, такий цнотливий, що вже за одне це треба відбувати покуту. Бо людина, навіть коли вона чернець, чи священник, чи архієрей, не грішити не може, інакше Господь як упізнає її?

— Живете в цій обителі? — спитав я, безсилий погасити трем у голосі.

— Не живу, а мучуся, — мовив майже весело Іоанн. — Кожен із нас у світі не живе, а мучиться, і в тому втіха наша. Неподобні речі кажу чи, може, твої сокровенні? До речі, завжди знав, що ми з тобою зустрінемося, бо завжди палав до тебе любов'ю, панотче Михайле, але це ти й сам знаєш. А любов'ю в цьому світі неважити не годиться. Може, ти колись про мене погане думав, але я тебе завжди любив, але й це ти сам знаєш. Ні, ми з тобою у світі не розминемося.

Запустив руку в кишеню мантиї і витяг штофа з горілкою. З другої кишені вийняв півхлібини і загорнутий у шматину шматок сала, а ще й одну в'ялену рибину. Поклав усе на столі, просто на папери, які я розклав, і я кинувся їх рятувати.

— Мені не вільно ні з ким трапезувати, — сказав я, прибираючи від засалення папери.

— Туман сховає нашу трапезу, панотче, — сказав весело Іоанн. — Гульнем, але з огляданням, обережно, бо в обителі пробуває ігумен, якому належить свою братію, а особливо тих, котрі покутують, карати і стежити за суворим виконанням обітниць ними, грішними, ха-ха! Чарки не маємо, тому з горличка вихиляємо. Пий, панотче!

— Трунків не п'ю, — мовив я прілим голосом.

— Скажи іще: жінок не спокушаєш, скоромне в пісні дні не їси, а за що тебе закували в заліза і послали каятися, ніхто не знає, бо ти безневинний, як овечка, і тебе засудили, певна річ, неправедно. Я ж не примушую тебе пити смолу та сірку, а смаковиту горілку, хоч, може, трохи й сиву, ха-ха! Коли почув, що тебе прислали на покуту, то більшої радості в житті не мав, бо одне діло спокушати спокушених, а друге — цнотливих.

Схопив штофа, витяг затичку й приклався до горличка. Горілка забулькала йому в горлі.

— На й тобі! — ткнув мені в руки штофа. — Раз живемо, раз і помирати, а гріхи замолимо, покаємося, бо грішити — то жити, ха-ха! По-моєму, це твої думки.

Але я штофа до рук не взяв. Стояв і дивився на прибульця, мороз мені по шкірі продирав. Чи він мені примарився, чи справді недоля мені така, що не тільки маю спокутувати гріхи, які не чинив, й знову змагатися із цим нечестивцем, який увіч хоче, щоб більші муки я поніс і більшу покуту відібрав.

Я перехрестив повітря і сказав глухо:

— Згинь, пропади, сатано!

— Сатано? — засміявся Іоанн. — Ну, це зависоко про мене думаєш. Зрештою, що таке сатана? Один із Божих янголів, спущений на землю з його волі так само, як людина. Господь — це Бог небесний, а сатана — земний. І коли думаєш, що сатана живе і діє поза волею Божою, то погано про Всевишнього думаєш — поза його волею не може жити нічого і ніщо. — Іоанн знову підніс до рота штофа і відпив із нього. — Чи ж не думаєш ти, святеннику, закутий у заліза за те, що заслужив, а заслужив те справді, хоч і числиш себе невинуватим і, як злодій, уважаєш, що не вкрав, а взяв, бо погано лежало, що Господь такий собі слинявий дурник, що не може подолати сатану одним нігтем своїм, коли в нього є ніготь, і що сатана не йому служить, а супроти нього? Проста баба, яка ставить у церкві одну свічку Богові, а другу сатані, більше про Бога знає, як такі розумники, школярські недоучки, як ти, бо правдиво вірить, що сатана — із помислу Божого, і йому підвладний, і служить, бо, коли б не було це так, чому б ми звали Бога всесильним? Е ні, шановний, не неваж сатану, бо тим Бога неважиш, його всесилу і всюдисущність, у добрі і в злі, а коли не хочеш бути в Бозі — будь у сатані, і це все одно.

Мені стало важко дихати. Туман довкола, жахливий туман. Чутно було стукіт молотків, наче кров цього дня пульсувала, і вискіт пилок; мені здавалося, що молотки б'ють мене по тімені, а пилки розрізають моє тіло навпіл. Упав на коліна й почав молитися, відчуючи, що піт стікає по мені, хоч надворі осінь, та й у моїй келії стояла осінь і було аж зовсім зимно. Зрештою, й піт, що котився по мені, був зимний. А може, мигнула думка, це розігрується ще одна інтермедія, тільки не в світі, а в мені, в душі моїй? Я не вірив у те, що до мене справді завітав Іоанн Московський, бо він приходив у моє життя й раніше, притому саме тоді, коли я сумнівався найбільше. Приходив і зникав, розчиняючись як дим. Очевидно, його образ був зв'язаний саме з тим, що я називаю "початок жаху", — саме він уперше навів на мене жах, отож, вважалося мені, той жах утілювався у певний спосіб в мені в образ того чоловіка, який ходив за мною як тінь.

Я взяв листка, на якому було списано "Слово" Дмитра Туптала, підніс його до вікна, щоб більше було світла, — це була "Молитва Отцю і Сину і

святоту Духу покаяння і сповідання на всі дні". Почав голосно читати, незважаючи на свого гостя:

— "Владико людинолюбче, Господи, Отець і Син і святий Душе, Тройця свята! Дякую тобі, Господи, за твоє велике милосердя і многе терпіння. Коли б, Господи, не твоя благість покрила мене грішного в усі дні, і ночі, і години, то вже б я, окаянний, загинув, наче порох перед лицем вітру, за своє окаянство, і лінощі, і слабкість, і за всі свої надприродні гріхи, бо не припиняю і не пробуду й години, щоб не сотворити гріха. А коли захочу прийти до отця духовного на покаяння, отця лица засоромившись, гріхи заховавши, а інші й забувши, чи не зможу всіх висповідати сорому ради множність гріхів моїх, то знаю, що нечисте покаяння моє назветься брехливим покаянням. Але ти, що знаєш тайну серця мого, молю тебе, помилуй мене і розріши у тому моєму зогрішенні та просвіти грішну душу мою, яко благославен єси вівіки-віків!"

— Амінь! — сказав у мене за спиною голос. — Чудові слова і чудова молитва. А тепер іди до мене і займемося блудодіянням.

Я повернувся у той бік і раптом відчув, що волосся подерлося в мене вгору.

На моєму ліжку лежало страховище. Було воно безлике, тобто без носа і рота, але з палаючими мідними очима, тіло мало шарудяве, лускате, яке поблимувало вогниками, а з ліжка на підлогу звішувався довжелезний, схожий на пацючий, тонкий і голий хвіст.

Я закричав, але з горла в мене не видобулося ані звуку, тільки мав роздертий рот, поставлене рубя волосся, роздерті очі, а серце моє почало розширятися, шалено помпуючи кров, готове от-от розірватися. Я кричав, і від мого безгучного крику страховище почало смикатися, крутитися, воно якось дивно запищало, заскавуліло, впало з ліжка і, тремтячи, та звиваючись, та й б'ючись у конвульсіях, поповзло до дверей.

Двері самі розхилилися, вдарившись глухо об одвірок, і в келію мою почав заповзати туман. Вкочувався сивими хвилями, заповнюючи мешкання сморідливим, із запахом сірки, смоли і падла димом, а я все ще не міг впинити свого крику, безголосого і тим більше жахкого. Бачив, як волочиться підлогою довжелезний пацючий хвіст, як б'ється він об підлогу, — і та підлога починала горіти.

Я отямився. Схопив укривало й почав збивати вогонь, топтав його, бив, падав на нього сам, гасив його руками, аж поки вистачило свідомості. Тоді почав западати в чорну прірву й вимкнувся із цього світу, а коли отямився, побачив, що лежу на обгорілій підлозі в келії, двері якої були широко розверсті, надворі туман розрідився, і я виразно чув, як пиляють тертичники колоди на дошки. Пахло сосною тирсою.

Розділ сьомий

Увечері пішов до ігумена, отця Іларіона Левицького, бо він мені прийти наказав. Захопив із собою переписане одне із "Слів" Дмитра Туптала, щоб показати, чи не розучився мистецтва краснописання. Слово звалося "Ісповідання". Вгорі я намалював атраментом заставку з рослинним орнаментом в рамці. Потім атраментом, а більше кіновар'ю, написав заголовка: "Молитва та Ісповідання до Бога, чим кладеться початок на повсякденне спасіння. Твір святого Димитрія, митрополита ростовського, чудотворця". По тому кіновар'ю-таки намалював літеру "Оу"[13] — красну, де "о" було з пишним, атраментом мальованим хвостом, а всередині його — маленьку "у". Потім ішов текст, переписувати який ігумен даремно засадив мене — очевидно, вважав, що той буде корисний моїй душі при покуті: "Знайди усамітнене місце, і, буди в самоті, обдумай своє життя, і, приводячи в розум усі гріхи, учинені тобою від юності, сповідані та несповідані, згадай усе та зітхни з глибини серця, бий у груди, коли тобі буде можна, і заплач. Уставши, впади на коліна і вознеси розум свій од землі до Божого престолу, біля якого стоять херувими та серафими, де уздриш розумними очима Бога, що сидить на високому і знесеному престолі, котрий бачить прихід твій і

знає всі дороги твої, а коли побачить, що ти хочеш говорити, впади біля ніг його милосердних і почни зі страхом йому говорити таке".

Потім я намалював заголовок: "Початок Ісповідання", викреслив велику, розлогу красну літеру "Б" із завитками у слові "Боже", а далі переписав звернення до Бога, після якого дрібнішим шрифтом подав приміту: "Тут усі гріхи свої докладно кажи тихо вустами, ніби у вуха Господні шепчи із соромом та стидов'ям лиця твого, трепечучи серцем і зі сльозами кажучи". Більше я сьогодні тексту написати не зміг, бо після своєї неймовірної пригоди не мав сили, а був охлялий, умучений, руки й ноги мене погано слухалися, голова йшла обертом, а в очах стояла мла навіть тоді, коли туман розійшовся. Єдине іще, на що я спромігся, — пропалити собі в печі, сходявши надвір до тертичників та рамників і набравши собі трісок та обрізків. Вогонь загорівсь у моїй печі відразу, і якось дивно він палав: гудливо, несамовито, сердито. Я лежав на ложі своєму, від якого відходив гострий і неприємний дух, і, дивлячись на вогонь, уряди-годи поринав у забуття, аж доки не дійшов сяк-так тями. Тільки тоді зміг сісти за писання й малювання і не скажу, що роботу зробив якнайліпше.

Але ігумен моєю працею був задоволений.

— Не помилився, — мовив він, — майстер краснописання ти знаменитий. Працуй на славу Божу, і він тобі допоможе.

Хлопець приніс нам чаю, не з буквиці[14], а справжнього, з додачею духмяного різнотрав'я, та й цукру-канару, — пили ми його із полив'яних гарних кухликів.

— Сьогодні думав над тим, що повів мені вчора. Гадаю, що мислиш розумно, але не безгрішно. Гріх не завжди, отче Михайле, чиниться діями нашими, а більше помислами. Інколи я міркую: чи не є гріхом пізнавати Божі тайни буття нашого і чи наше це діло? Наша мета — жити праведно, а Боже — судити добродійність нашу, бо часом те, що добродійним

звемо, здається нам таким, а не є ним насправді. Через те в твоїх речах одне стурбувало: це те, коли сказав: жити без зла чи без диявола — не жити, а йти у смерть. Согрешив ти, так думаючи, бо в Божий промисел своїм малим розумом втручаєшся, а розум людський, навіть найбільший, нищий є.

Мені захотілося, як це радив святий Дмитро Туптало, нічого не ховаючи, оповісти отцеві Іларіону, мудрому і прихильному до мене чоловікові, що зі мною сьогодні сподіялося, але не міг розтулити рота — надто спокійний і задоволений із себе чоловік сидів переді мною, надто смакував він чай із канаром і надто очевидні речі говорив. Отож замість того, щоб щиросердно все оповісти й попросити розради, мій язик раптом заговорив словами отого нечистого, що мене навідав:

— І все-таки деякі думки мене турбують, бо не знаходжу я їм доброго розрішення. Чи ж сатана в цьому світі живе й діє поза волею Божою? Коли вважатимемо, що так, чи не почнемо гадати про Всевишнього погано, адже поза його волею не може нічого існувати. І чи не може він подолати сатану одним нігтем, коли йому не служить в ім'я покаяння нашого. А коли Богу служить і у волі його, чи ж нам неважити його, проклинати й гидити.

— Знання та людського розуму віра не потребує, — суворіше сказав отець Іларіон, — а діла Господні не можна збагнути розумовими розмислами. Вони вищі ума нашого, і гріх нам незбагненне розуміти чи навіть пробувати зрозуміти. Адже святий Павло сказав, що у глупоті може бути закладено більше розуму, ніж у видимому розумі, бо освячена Богом глупота вища неосвяченого ним розуму. Існують думки, котрі не виходять поза межі незбагненого, і їх треба плекати, а ті, що за такі межі виходять, — це вже і є грішні помисли. Зрозумій це і заспокойся, інакше мисельна біда тебе чекає.

Він замовк, дивлячись на підлогу, ніби роздумував, чи все мені сказав та й чи правильно, а тоді звів голову й усміхнувся приязно:

— Розкажи ліпше про своє життя. Отже, ти одружився...

І я почав розповідати. Може, не так, як радив Дмитро Туптало, тобто без найменшого утаєння, але цілком щиро. Правда про мене й життя моє й справді мала, і нічого особливо цікавого в моїй історії, може, й немає, власне, не було до певного часу. Отже, я одружився з жінкою, яка пішла за мене тільки тому, щоб зберегти своє попівське становище і не зубожіти, а інакшої пари, як я, доля їй, бідасі, не судила. Окрім того, був я гарний із себе, і це також її привабило. Я ж, одружуючись із нею, мав резони інші: хотів дістати дах над головою, не жити поза світом.

— Але є один цікавий закон, ваша превелебносте. Життя поза світом — це оминання болячок його і не переймання ними. Жити поза світом — це не зіштовхувати з іншими людьми свого інтересу, отже, не викликати їхньої ненависті супроти себе. Бо жити поміж людей і бути вільним від болячок світових не можна. Раз ти у світі є, хтось почне тебе ненавидіти і комусь обов'язково станеш на заваді — отак і починає творитися зло, ваша велебносте, хай навіть і мимовільне. Коли сильний у світі, зло твоє падає на інших, а коли слабкий, зло інших падає на тебе. Отут і є початок жаху, про який я кажу.

І я розповів отцю Іларіону, що першої ночі я не зміг виконати свого подружнього обов'язку, так само і в другу ніч, і в усі інші. І вона почала зневажати мене, а тоді й допікати — ми почали жити обіч як чужі люди. Вимагала в мене грошей, які мали йти на господарство, одягу, дім, а мені гроші були не потрібні, і я ніколи не встановлював цін на тебе, а брав тільки те, що люди давали як милостиню, а в кого не було грошей, то не брав плати зовсім. Одні мене за це поважали, а інші зневажали, ставлячи мене за дурня, ото ж дехто не платив мені, хоч і міг. Це гнівило мою жінку, вона кричала на мене й казала, що не бажає жити жебрачкою, а хоче жити як належить і як живуть усі попаді. Не воліє світити голим тілом та сидіти впроголодь, хоч я на таке згоджувався, бо звик жити саме так. Тоді вона почала ставити плату за тебе сама і збирала її із козаків та селян. Спершу брала таку, як належить за розписом та домовою, але людина, якій чогось не досить, ніколи не буває

задоволена. Тож почала потай брати за тебе грошей більше, ніж належало. Коли я згоджувався ховати, хрестити й женити бідних без грошей, вона потім приходила до них із галасом і ті гроші в них видирала.

— Оце і є мій перший гріх, ваша велебносте, і пояснення, чому я брав за вінчання, й поминування, і хрестини більше, як треба.

Отак ми й жили, я живився із нивки, яку сам обробляв, і з подаяння найменшого, вона жила із того, що виривала з людей, тож нас люди почали ненавидіти: і її, і мене. Думав уже покинути її й піти у монастир, але тоді мав принести зло їй. Тобто викрити її перед духовною владою, а коли б мені дозволили розійтися із нею й піти в монастир чи жити, як жив раніше, — це значило б, що я кинув її напризволяще, а вона сирота й інакше годуватися як із попівства не вміє. Та й чи винувата вона, що я не зміг виконувати подружнього обов'язку та не міг утримати її, щоб вона жила у світі як годиться, адже я жити як годиться не вмів і не міг. Саме тому вважаю, що грішна не вона, а я, коли так, то й покуту приймаю справедливо, хоч і безвинно.

Отець ігумен уже чаєм не смакував. Дивився на мене неймовірно і мовчав. Я ж сидів понурено й роздивлявся свої старі, майже розбиті чоботи, на які було одягнено заліза.

— Так, превелебний отче, я почав жити у злі, а це значить — із дияволом. Можливо, в такий спосіб, як ви сказали, диявол і хотів мене опанувати. І він почав мною опановувати, бо мого розуму бракувало, як боротись із ним.

— А що в тебе сталося з панею сотниковою?

— І тут правда така ж мала, як і вина моя. Але розповім вам, коли дозволите, про це іншого разу — сьогодні неміч мене посіла. Дозволите піти, ваша превелебносте?

— Іди, — сказав отець ігумен. — Правда твоя, може, й справді мала, а щодо вини, то й не знаю. Вина твоя, може, більша, ніж собі думаєш.

— Це і мені приходило на думку, — сказав я, блідо всміхаючись. — Може, й справді, вина моя немала, бо великі гризоти по собі принесла. Я ж хочу, превелебний отче, покаятися, бо покаятися — це навчитися жити у світі і якось у ньому крутитися. Інакше в ньому не втриматися.

— Воістину, — сказав отець Іларіон і перехрестив мене. Я смиренно поцілував йому руку.

Розділ восьмий

А монастир будувався. Наступного дня, коли я вийшов перепочити після писання, — мені зоболіли очі, бо світла в келії не вистачало, сьогоднішній день був понурий, — побачив у будівництві виразні зміни: теслі почали будувати із свіжих соснових дощок, що їх нарізали тертичники, комору; була осінь, мурарі з початком морозів мали перервати мурарську роботу, отже, все треба було поховати на зиму: дошки, інструмент, колоди, а в монастирі були комори хіба на бляху та цеглу. В церкві вивершено стіни по вікна і почали викладати підвіконня. Привезли вапно на возах, і рейцарі копали нову яму для гашення, бо з двох інших вапно не було вибрано. Яму викопали вже на півметра, земля тут гостро пахла. За вчорашній день та ніч дерева поскидали багато листя, воно було вогке, ясно жовте і також пахло. Я йшов із торбою, щоб набрати обрізків для печі, й зупинився біля будівників комори. Одні нарізали дошки пилками, інші ставили стовпи, збиваючи їх скабами. Я сказав: "Боже поможи!" — але на мене ніхто не звернув уваги. Однак я звик до такого до себе ставлення — люди часто мене не помічали, аж я часом по-безглуздому думав: "А може, мене й справді нема?" Адже в цьому світі нічого не значив та й загалом був ніби ні для чого; отож коли б зник із цього монастиря, то на те звернули б увагу хіба ті, хто мав мене стерегти. Вони відписали б у консисторію, що такий і такий зник, — та й по всьому. Тертичники продовжували пиляти колоди, сьогодні пиляли липові, очевидно, на потребу сницареві та маляреві для ікон. Неподалік

сиділо на ослінцях двоє мірочників, очі яких були затулені окулярами, і били зубилами об камінь, от тих штучних очей обличчя їхні були страшні, а ще від того, що були покриті сірим кам'яним пилом — камінь тесався на олтар. Де-не-де проглядали постаті ченців, вони на мене не звертали уваги також — кожен мав своє діло. Я рушив до пекарні, замість мене тут працював послушник, а чернець-пекар, побачивши мене, закликав у пекарню і сповістив, що я був робітник ліпший, бо цей новий не такий меткий, навіть запропонував, щоб я трохи пособив, принаймні приніс кілька мішків обрубків та обрізків. Я залишив торбу, взяв лантуха й пішов виконувати прохання пекаря — було мені сьогодні смутно. Завжди гостро відчував осінь, як зустріч із смертю, печаль мене тоді побивала, і не міг дати їй ради.

Приніс лантуха з обрізками й подивився, як послушник рубав дрова. Робив це й справді невправно, сокира не слухалася його рук. Я забрав у нього струмент і показав, як треба рубати. Обличчя в послушника було синє, з носа текло, а юна твар була вкрита червоними крапками прищів. Рот йому не стулявся, і від того він виглядав дурнуватим. Дивився, як управно рубаю дрова, і вряди-годи покахикував. Передав йому сокиру, він покірливо за неї взявся, але почав знову рубати по-своєму, очевидно, належав до таких, робота яких не бралася.

Висипав із лантуха обрізки й пішов далі дихати осінню й пити її печаль. Вперше мені стало по-справжньому самотньо й незатишно, і я зрозумів чому: уже давно не мандрував по лиці матінки землі нашої, а це я попри все любив. Часто міняв місце свого пробуття саме восени, мене неймовірно вабило забути все й всіх, і, поки земля не розверзлася дощами й болотом і трималося сяке-таке тепло, чудово було б занурюватися неквапно у світ, відчуваючи, як тіло дороги ледь помітно підштовхує ступні і як міряю її верстви, як відкочується вона за спину й напливає на лице моє. Було тихо й тепло, і осінь плакала листопадом і почорнілим, посохлим зелом. Ноги самі привели мене до воріт, але тут мене миттю помітив чернець-воротар і відігнав, адже кілька разів я уже виривавсь отак несвідомо поза монастирські стіни. Без слова спротиву повернувся й пішов збирати обрізки.

За роботу пекар знову нагородив мене паляницею, я її взяв, закинув торбу на плече й подався до своєї келії, де мене чекала "Молитва ісповідання" Дмитра Туптала. Йшов і шепотів: "Се рани, і струп'я, і гноєння моє, о милостивий лікарю, се тяжка вагота моя, о благий Господи! Це сором мій і нагота моя, о довготерпеливий судде! Сими діяннями моїми про печалі прогнівив і роздразнив я твою благість. Сим осквернив я образ твій, Духа святого образив, ангела-хранителя мого від себе одігнав: сим кров твою дорогу, за мене пролиту, поправ і ні во віщо утілив; сим погубив красу душевну, оголився з благоді твоєї і творю вертеп розбійничий, житло бісам та пристрастям!"

І мені раптом здалося, що Дмитро Туптало так само, як я, страждав, бо він чудово відав, що таке душевна вагота і що воно таке "житло бісам та пристрастям". Усі ми бідні у цьому світі, кому суджено прокляття мислити. І всі наші сприти спастися через слова, молитви і закляття — ніби дитяча гра в піджмурки: один шукає, а інший ховається, в одного очі заплющені, а в іншого розплющені, і спокою не знає ніхто. Всі ми в череві апокаліптичного звіра.

Щось таке я думав, блукаючи по монастирському дворі, який кипів працею, і трохи заздрих тим людям, котрі були зайняті ділом, яке любили й уміли робити, бо я, окрім писати вірші та служити службу Божу, нічого не вмів. Так, у глибині душі я заздрих ремісникам, котрі були справжніми майстрами, вони недаремно не відали пристрастей, сум'ять, хвилювань, які маю я, і то з простої причини: вони в цьому світі жили, а я у ньому — лише свідком. Через це так часто світ здавався мені нереальним, ніби був низкою інтермедій, доля яких бути зіграними і зникнути в часі, як дим.

Назустріч мені простував якийсь чернець: повільно, статечно, я звернув йому з дороги, щоб не зустрічатися, бо не хотів під цю хвилю ні з ким здибуватися. Але коли вигулькнув з-за стосу дощок, ще зовсім нових, жовтих і пахучих, то побачив того ченця просто перед собою, і в мене все затерпло в тілі — переді мною стояв Іоанн Москівський і приязно до мене всміхався.

— Доброго дня, панотче Михайле, — сказав тепло і привітно. — Чого уникаєш зустрічі зі мною?

— Йдіть своєю дорогою, а мені своя, — мовив я зимно.

— Сердишся на мене, а даремно, — спокійно мовив Москівський. — Ти тоді мене перелякав. Чомусь боїшся мене й уникаєш, а я повен до тебе приятні, а може, й любові. Запрошую тебе до своєї келії, вип'ємо по чарці чи й порозмовляємо і без чарки, як тобі завгодно, — не гоже тримати до ближнього зло неприяні.

— Чого від мене хочете? — спитав я з мукою.

— Дружби твоєї, — проказав поважно Іоанн Москівський. — Щось нечисте про мене думаєш, коли так жахаєшся, а я тільки добре серце до тебе маю. Не треба боятися, бо я не страшний.

— Невільно мені ні до кого ходити в гостину, — сказав я, — бо в покуті пробуваю, не дозволено мені ні з ким, крім духовних отців, зустрічатися. Окрім того, маю роботу, ніколи мені розбалакувати.

— Чого ти тоді так кричав? — спитав з інтересом Москівський. — Щось привиділось у мені?

— Нечистий привидівся, — мовив я сердито. — Зійди і згинь, сатано!

— Бачу, хворий ти духом, панотче Михайле, — співчутливо сказав Москівський. — Недобре думати зле про ближнього, а про мене тим більше. Не бажаєш приходити до мене, давай прийду до тебе як отець духовний — поговоримо, бо мені недобре, що зло проти мене тримаєш. Не місце й про сатану згадувати, бо де ти його бачив, сатану?

Він раптом засміявся, якимось дивно завертаючи голову. Тоді я набрався хоробрості, випростався, напружився, відчув, що поблід увесь, і сказав:

— Залиш мене у спокої, сатано, і не спокушай! Зійди з дороги і не нівеч моєї душі!

— А коли не зійду? — ошкірився Іоанн Московський. — А коли нівечити тобі душу мені солодко?

— То розповім про тебе отцю ігумену, що не даєш мені спокійно жити й покутувати гріхи мої. Що переслідуєш мене і що ти не чернець, а таки сатана!

Очі Московського мідяно засвітилися.

— А досі нічого не розповів у ваших милих вечірніх бесідах? — спитав, усміхаючись. — Ну, коли досі не розповів, то й не розповіси. Бо ти страхополошний! Не захочеш, щоб про тебе думали як про несповна розуму. Бо ти ж несповна розуму, чи не так? А це значить, панотче Михайле, що незвісно ще, хто із нас сатана. Ти чи я? І хто із сатаною має діло: ти чи я?

Відчув, що в горлі в мене знову почав корчитися чорний клубок крику. Очі мої розширилися, я стояв і тремтів. Знав, що треба було від нього втекти, але ноги мої мовби до землі прикипіли. Проти мене мідно палали очі Московського і зневолювали, знесилювали мене...

І він з-перед очей моїх раптом зник. Почав робитися прозорий, спершу спрозоріла його одежа, постав перед моїм зором зовсім голий. Потім спрозоріли його руки й тулуб, і залишилася висіти в повітрі сама голова. По тому залишилися його мідні очі, самі очі, що стояли в повітрі, тремтіли й мінилися, пострибували й палали мідним полум'ям. Після того одне й друге око почало набухати, розростатися — і раптом розірвалися,

вибухнувши із сухим тріском, від чого я на мент осліп. Коли ж Господь повернув мені зір, я стояв, прихилившись до стосу дощок, і важко віддихав.

— Ти хворий, панотче Михайле, — сказав турботливо Московський, підтримуючи мене під руку. — Допоможу дійти тобі до келії. Обіприся об мене.

Я покірливо пішов, а він підтримував мене за плечі. Од нього густо пахло козлиним духом, але не мав сили опиратися. Так він і довів мене до келії.

— Спочинь і отямся, — сказав прихильно. — І не забирай дурного до голови. Хочу тобі тільки добра.

Боявся, що знову зайде до мене в келію і тут почнеться щось страшне, чого я, може, й не витримаю. Але він у келію не пішов. Забрав із пліч руку, яка вже й припікати мені почала, зітхнув скрушно і сказав:

— Не думай нічого лихого й не бери до серця. — І раптом додав слова, які я сам любив говорити: — Всі ми очерет у цьому світі. Мислячий.

Розділ дев'ятий

Отже, що сталось у мене із панею сотниковою Дмитрищиною? Нічого особливого чи значного, але великі біди починаються з малих приключок. Річ у тім, що вона мала дати зізволання, як пані містечка, на моє висвячення священиком; саме для цього їй треба було дати презенту, про що ця груба й нахабна істота заявила мені увіч. Я ж не мав не тільки ніякого майна, а й грошей, хіба що вбогу одежину, те, що лишилося після отця Покори: кілька курок і невеликі гроші — все пішло на наше весілля. Але Дмитрищина немилосердно заявила, що без презенту свого зізволання на моє висвячення не дасть. Я пішов до отамана Івана Зуя і щиросердно все оповів. Отаман почухав голову і сказав:

— Що з тобою робити? Зберемо гроші між козаків, і я щось докину.

Отож Іван Зуй із козаками дали їй за мене презента, але зробили ту помилку, що не я вручив його їй із поклоном, а вони самі. Дмитрищиha презента прийняла, а проти мене роз'ятрилася і того-таки дня написала до архієрея письмове прохання, що я, мовляв, недостойний священства, хоч прикладів моєї недостойності не подала. Архієреєві передали листа саме тоді, коли його розбирали з мантиї після служби Божої у столовій при полковому старшині, писарі Савицькому, який на той час нагодився, а коли листа вчитали, архієрей прикликав до себе посланця Дмитрищиhi Павла і сказав:

— Скажи-но своїй пані, що вона хай знає хлопа, а єпископ по́па. А коли не захоче Вовчанського в руку цілувати, то хай його в зад поцілує.

З тим посланця й було відправлено, а писар Савицький голосно при цьому реготав.

Отак я й нажив собі ворога. Той ворог мав широке, тлусте тіло, на якому репалася одежа, кругле обличчя з подвійним підгарлом; серед того обличчя стримів пувичкою закандзюблений носик, а над ним розставлено було два чорні, круглі очка, під кожним із яких висіло по сальному капшучку. Губи ж у моєї ворогині були такі тонкі, що їх і непомітно було на лиці, але вельми широкі, отож коли ця особа репетувала, то рот її ставав велетенський, зуби ж у неї — як у коня, жовті, великі й міцні. Отож коли я приходив, за звичаєм, до неї додому з молитвою і в свята із хрестом, то вона в дім мене не пускала, а впливала на ґанок, як величезний лантушисько, клала руки в боки, і її рот широко розтулявся, а по тому стулявся — вона лаяла мене попівським недолужком, шкільним вилупнем та жебраком, тупала ногою, взутою у широчезного чобота, й наказувала зійти зі своїх очей, інакше вона натравить на мене собак, а часом тих собак на мене натравляла, і я мусив, схопивши рясy в руки, давати драла за ворота, а раз пси мені рясy подерли, і вона щасливо з того на ґанкові кудкудахкала. Вдома за ту рясy вилаяла мене жінка, латаючи її, бо другої рясy в мене й не було. Але

я все це мовчки терпів. Бувало також, що вона мене закликала, садила за стола, ставила штофа горілки, знаючи, що я не п'ю, і накладала безліч їжі, знаючи, що я вельми помірно їм, і примушувала мене їсти й пити, дивлячись на мене, як вуж на жабу чи мишу.

— Не вип'єш, попе, — казала вона солодко, — накажу слугам залити тобі за пазуху, а не поїси, то і їжу закладу за пазуху, а тоді накажу слугам дати тобі кияшків, бо ти мене так неважиш. А я хочу з тобою, недолужком, із Божого обов'язку помиритися, бо Господь велів і ворогам своїм прощати.

І на її обличчі розквітала така усмішка, яку я ніколи не назвав би доброю. Тож мусив пити і їсти, а коли пробував відмовитися через надмірність з'їденого й випитого, усмішка з її обличчя зникала, а очки ставали крижаними, і вона вся сутеніла й похмурніла і жорстко наказувала:

— Пий і їж, бо покличу слуг, і вони все в тебе ввіллють.

Я надсильно впихав у себе їжу й пив, а щоб не пропасти, молився подумки Божій силі, Матері Божій та архангелу Михаїлу, щоб вони мене в цій біді порятували, а вони мені допомагали завжди. Отож з їхньою поміччю я пив, але не п'янів, їв і ту їжу якось заковтував. Бачачи таке, моя мучителька починала зі мною бесіди, щоб зловити мене на слові й так обезчестити через доноса, але я маломовний з природи, тож виходив і з цієї проби неушкоджений. А коли вона мене, не подолавши, відпускала, то під найближчим деревом виригав все те нечестиве пійло та їдло і приходив додому хворий, але опорожнений і звільнений. Тоді мені починала допікати жінка, заявляючи, що з мене несе, як із нужника, що я смердючий, бридкий п'яниця, хоч я їй пробував розказати, як діло було насправді.

— Дурна була, що спокусилася, нещасна, на твою янголячу твар, а ти смердючий козел і п'яниця, ой-ой-йой! — причитала вона. — Запропастила я з тобою своє життя, ой-ой-йой!

Я знав, що це була правда. Погано я їй пахнув, бо ми не жили як чоловік та жінка і подружнього обов'язку щодо неї виконувати я не міг; зрештою, коли б вона зі справжнім янголом поєдналася, то й це б їй не допомогло, адже янголи, як відомо, безстатні. Однак цій простій душі годі було щось доказати, і я здебільшого мовчав. Визнавав, що й справді запропастила зі мною своє життя, але при тому треба визнати, що і я своє життя запропастив із нею. Вона була таки нещасна, я її за те жалів і тримався її, намагаючись зберегти в домі хоч якийсь лад, але й сам був нещасний, і страждав, і відмучував свій гріх, бо винуватий у тому був таки я, адже вийшов із природженого собі стану і вступив у неприроджений, спокусившись на непевні гаразди, власний дах і прагнучи стати людиною від світу. Тобто я спокусився на світ і життя, будучи не від світу і не для життя. І той свій великий гріх учинив через одно: зі страху перед смертю, адже був певний у неперехідності житейського закону, про який писав Атанасій Кальнофойський: "Так це буває, що добрий вмирає, не довго живши", а довго живе, не збридивши зла, й пробуває у щасливому віці тільки злостивий. Отже, у відомсту за такий гріх у мене з'явилося дві людини, які мене ненавиділи: чому ненавиділа мене моя половина, зрозуміти ще можна, бо не дав я їй ні дітей, ні достатку, але чому ненавиділа пані сотничиха, втямити важче — очевидно, вона відчувала мою невідсвітність і те, що я був людина, духом їй цілком супротивна, і це її гнітило, мучило як істоту самодурну, тобто увіч відчувала, що не може мене підхилити, а персонам деспотичним це таки невиносно, і вони казяться й дуріють, коли не можуть зламати чиєїсь волі. Адже попри все я залишався вільний від злочестивого життя і на принади світові не спокушався, нікого не ображав, не гнітив, нічого не заживав, ні з ким не сварився, ні проти кого не злостивив, тобто жив без видимого гріха, хоча без гріха невидимого вберегтись не зумів, як уже докладно про те оповідав. Але гріх невидимий не був у моїй волі і таким життям, яким я жив, здається, достатньо його спокутовував.

Думав, що, так ставлячись до мене, пані сотникова Дмитрищиha має лихе задоволення, але переконався, що й це було не так, бо, здається, і вона страждала через те, що такий, як я, поруч неї існує, отже, переживала щось подібне до безсилої лютості, а людина, бита таким бісом, часто робиться або насамовита, або позбувається спокою, бо їй уявно доводиться, як сказав його милість архієрей, весь час того, кого не терпить, цілувати у неподобне місце.

Отож її залитий товщем розумець придумав таке: вона вирішила побудувати в містечку Жданівці ще одну церкву, для чого прихилила до себе прихожан і тим самим мала урізати мої і без того невеликі прибутки, а може, сподіваючись, що жінка моя мене за те заїсть. Мене дивувало таке її рішення, бо я задовольнявся таким малим, що меншого не придумати; мені завжди всього бувало досить навіть тоді, коли тинявся по школах і жив на саму милостиню. Друге дивне було те, що вона вирішила збудувати церкву на ім'я архангела Михаїла, тобто патрона мого. Чи не хотіла так позбавити мене милості мого небесного патрона, а тим самим зробити ще нещаснішим — ні, я тут нічого певного не знаю! Завжди був переконаний, що ані Бог, ані Богоматір, ані архангел Михаїл мене милістю своєю не обділять, бо в особливо важких випробуваннях завжди мені допомагали, про що не раз згадував у цьому писанні.

Церкву за рік звели, і освятили її покійні протопопи Григорій Максимович та Павло Доброницький — вони померли кілька років по тому при дивовижних обставинах. Отець Григорій запросив до себе в гостину отця Павла, і вони почали звичне возліяння, до якого були більше ніж охочі, а мали ще й ту слабкість, що коли починали, то зупинитися довго не могли. Перший день вони співали божественних кантів, проголошували один до одного латинські орації; другого дня вони співали кантів студних, а що паньматка отця Григорія, знаючи крутий норов обох панотців, утекла з дому, власне, поїхала до своєї сестри паньматки Павлової Доброницької, то підпилі отці почали ганятися за двома служницями отця Григорія, а що наздогнати їх не посилили, опинилися самі в домі, бо дітей паньматка отця Григорія забрала з собою. Отці перерізали всіх курей та гусей, а кабана звалили і зв'язали

та й почали смалити живого, від чого кабан розірвав пута, вкусив отця Павла у гудзицю і втік. Тоді отці роз'ятрилися один супроти одного, похапали ножі, отець Григорій погнався за отцем Павлом, а отець Павло перечепився та й упав. Отець Григорій кинувся на нього, і вони вгородили один в одного ножі. Так їх застала паньматка Григорія, — обох отців поховали за цвинтарем, як оскаженілих, але з милосердя поховали обох в одній ямі, віддавши таким чином данину їхньому довготривалому приятелюванню...

Отож пані сотникова Дмитрищиha почала тепер писатися до того приходу, чим зробила мені велику пільгу, бо я вже не мав обов'язку служити їй як священник і бачити у своїй церкві під час служби Божої. До тієї церкви приставили священником Кирила, мого диякона, того, що хотів попувати в моїй церкві після смерті отця Андрія Покори, і тим самим пані Дмитрищиha учинила другу мені ласку, бо я перед Кирилом мав відчуття вини, ніби перейшовши йому дорогу. Але й отець Кирило швидко розгнівав пані Дмитрищиhu, хоч ніхто не довідався, чим і як саме, навіть моя лопотлива жінка, яка все знала і все могла вивідати. Отець Кирило поїхав до архієрея, і той віддав йому порожню парафію в селі Заріччі, а люди його залюбки прийняли, був-бо людиною нелихою й богобоязливою. Отже, церква Святого архангела Михаїла була якийсь час без священника, і пані сотникова Дмитрищиha почала їздити в село Семенівку до тамтешнього священника отця Макарія, і вже почала сікатися до отця Макарія; очевидно, мала якусь фатальну пристрасть воювати із попами і навдокучати їм, але отець Макарій був крутого замісу і пригрозив, що відлучить її від церкви, коли вона не покине капостити. Ця розмова сталася на свято Чотиридесятниці, куди пані сотникова прибула для сповіді, вона там висповідалася, але святих тайн не причастилася і в гніві від'їхала, відтак прийшла до моєї церкви, щоб таки сподобитися святих тайн. Отаке коїла та зневажниця священного чину, і я не піддався, бо, сподобивши її святих тайн, знову ніби прилучив би до своєї церкви, а архієрей саме в той час послав по всій єпархії указа, щоб священники не приймали на дух несвоїх прихожан і святих тайн не сподобляли. Я вислав пономаря Григорія, щоб вона, пані сотникова Дмитрищиha, із церкви пішла, а поїхала туди причащатися, де сповідалася. Тож вона змушена

була поїхати в сусіднє село Степанівку і там сподобилася святих таїн у священика Амбросія, який про указ архієрея чи не знав, чи його зневажив, злякавшись непокірливого норову пані Дмитрищихи, а може, вона йому чимось пригодила. Мені розповів пономар Григорій, що коли вона виходила із церкви, то над головою і над плечима в неї здіймалася пара, ніби вона вся кипіла й варилася, а тіло двигтіло, як горщик з окропом, коли перекипає; а коли йшла церковним подвір'ям, то хмара пари тяглася за нею, як шлейф. Я не забобонний, але в таке можу повірити, бо ця жінка, здається, тільки тоді й жила, коли кипіла злістю та ярістю; отож мав я тепер начуватися, що й сталося: знову вона постала проти мене з новою силою. Звісно, розумніше було б їй поступитися, але й проти указу архієрея піти не міг, та й хтозна, чи вона утихомирилася б, коли б я її причастив святих таїн, — не така вона була людина, щоб шукати спокою. Отож вигадала тепер таке: прикликала до себе котрогось із своїх підданих буйнішого норову, напоювала його й насилала на мій дім, і той, наче бик роз'ярілий, сунув у мій двір, стукав у двері й вікна і вимагав, щоб я пустив його для розмови, але я п'яних у свій дім не пускаю, отож крізь оті двері радив йому піти проспатися, а тоді до мене приходити. Іншого вона посидала п'яного причепитися до мене на вулиці, але я знав, як розмовляти з такими шибайголовами: грозив вічними муками в пеклі й церковним відлученням і спокійно від напасника відходив. Мені сказали, що пані Дмитрищиха стерегла мене, коли я мав вийти поза межі містечка, щоб перехопити, а може, без свідків і побити, отож я тепер стерігся таких виходів; загалом же вона більше лякала мене своїми п'яницями, намагаючись зіпсувати настрій і зробити життя невиносним, але я спокійно все те зносив, не тратячи рівноваги духу, що їй, звісна річ, радості приносило мало.

А якось пробував у її домі полковник Танський, саме той Танський, котрий, як оповідають, повівся нестатечно з посланими прохачами милостині від антіохійського патріарха; він їх прелюб'язно прийняв вдома, гостив і поїв, дозволив навіть тримати в себе зібране, сам вділив немало мзду, а коли задоволені ченці, благословляючи полковника, відійшли, то він послав услід своїх людей із татар, і ті люди наскочили на тих ченців біля річки Дніпра, обібрали, захопивши не тільки те, що дав полковник, а

й те, що було зібрано в інших місцях, і все те принесли полковникові, трохи, звісна річ, і собі вділивши, а ченців у Дніпрі потопили, і тільки один із них чудом врятувався, через що про цей полковників подвиг і стало відомо. Про цього Танського ще оповідали, що він упир і ночами блукає дорогами, шукаючи, в кого б напитися крові, через що лице в нього було буряково-червоне, а коли він, як оповідають, блукав ночами, то воно світилося серед пітьми, як місяць. А ще казали, що він водивсь із відьмами і ходив на шабашні збориська, що деякі відьми були його поденницями й підданими і працювали на полковника, через що він незмірно багатів, а вночі, розказували марновірники, бо сам я у такі байки не вірю, їздив на них, як на конях, а може, й коні його були перевтілені відьми, бо надто вже баскі і вогнедишні. Цей Танський також писав вірші, але дуже вже студні, в стилі жартівливої *travestia*, з дуже грубими фігурами та плитким і невибагливим гумором. Я ці вірші знав через те, що маю книжицю, яку списував, ще будучи мандрівним дяком, отож позичав книжиці в інших дяків і ті вірші читав, а що мене до стидов'я не вабило й смаку до таких віршів я не мав, то й не переписував, хоч інші дяки, читаючи ті вірші, особливо напідпитку, кишки собі надривали зо сміху. А ще й та особливість була в тих віршів, що той, хто їх читав, нечестиво збуджувався до нестатечних і нешпетних дій та помислів — вони мали якусь чортівську силу, — я сам це відчував, коли їх перечитував.

Отож саме цей полковник якось приїхав пишним ридваном до пані сотникової Дмитрищиhi, а яке в них могло бути приятельство, Бог святий знає; тепер же я думаю, що пані сотникова при її вдачі цілком могла займатися чортівськими справами, чарами чи відьмацтвом, для цього лихоносності в неї вистачало, а те кожен знає, що нечестиві, знахарі, ворожбити, відьми і всіляка подібна нечисть між собою пробувають у спілці, бо так вони могутніші і легше дурять людей та й примушують їх себе боятися. Отож той упир і віршопис-студник покликав мене до пані сотникової через Павла Греська, якого я уже тут згадував, — сотникова Дмитрищиha вже встигла мене перед полковником обблещити.

Йшов у той дім із трепетом і з молитвами захисникові своєму Богові, його святій Пречистій Діві та архангелові Михаїлові, моєму патрону, — з ними завжди спокійно й надійно, тобто я зумів і при лихих передчуттях зберегти в серці благий спокій.

Було то влітку, полковник сидів, розставивши ноги, між які провалювався величезний живіт, на лаві; Дмитрищиha сиділа у винесеному здоровенному кріслі, як величезне лантушисько, і це лантушисько безпомічно кліпало очками, а ще безпомічніше шмаркало носиком, котрий був як пувичка, ще й закандзюблений, і оповідало смиренным, тонким і вельми жалісливим голосом про мої начебто злодіяння — я, слухаючи ті брехні, отетерів. Обличчя в полковника Танського й справді було буряково-червоним, над очима висіли кущакуваті брови, губи масно блищали від їжі й ніби аж репалися, а очі свердлували мене ніби буравами. Вряди-годи полковник оддувався, тоді його могутнє черево двигтіло, і він задоволено відригав.

— То оце, судячи з вашої мови, пані добродійко, у вас не піп, а сатана! — гукнув Танський пропитим басом.

— А я й кажу, що сатана. Сатана, сатана! Смиренна сатана! З янгольською подобою сатана! Сатана, сатана, смиренна сатана!

"Смиренна сатана" — це визначення мене болюче стьобнуло, і я з жахом подумав: а що, коли я й справді в її очах сатана? Що значать тоді мої добродійності, тихе, скромне й невибагливе буття й намагання жити безгрішно?

А пані Дмитрищиha тим-таки жалісливо-плаксивим голосом оповідала, як я її зневажив перед людьми, не сподобивши святих таїн.

Тоді полковник Танський побагровів ще більше, зірвався на ноги й закричав:

— Ах ти, нечестивцю, смиренна гнидо, задрипаний і загепаний попище! То це ти так шануєш свою пані? То я тебе зараз бити буду, всю твою котячу мармизю розтовчу на м'ясо! — і він двигнув на мене.

Але я з місця не зійшов, а заговорив до нього латиною, повідаючи про архієреїв указ до всієї єпархії, щоб священики чужих прихожан не приймали і святих таїн не сподобляли. Я оповів доброю латиною, що сотничиха Дмитрищиha зовсім не є моєю панією, а належить до приходу церкви Святого Михаїла, яку сама й збудувала, і що вона має ображатися не на мене, а на його преосвященство єпископа, я ж чоловік малий і укази маю виконувати, чого мені й пан полковник не зможе заперечити.

— Є такий указ архієрея? — перепитав Танський так само латиною. — Ну, це діло інше. Я так і подумав, що ця чортиця якісь брехні накручує. Бачу, ваша милість довго й добре вчилися у Київських школах.

Я оповів доброю латиною, коли вчився і в кого, і полковник від того миттю заспокоївся і сказав також аж зовсім непоганою латиною, що найбільші заколотники спокою — білі голови, особливо ті, в яких ззаду росте хвіст, і щоб я не зважав на їхні вибрики та коверзування — вони без того й хвильки не проживуть, а полопаються.

— По-якому це ви цвенькаєте? — верескнула пані сотничиха, вона вже збагнула, що ми порозумілися.

Танський сів на лаву, відітхнув і взявся за келиха.

— Тут, пані добродійко, — сказав поважно, — діло не просте, бо є на те указ архієрея. А говоримо ми, пані добродійко, на вченій мові, яку пізнати білим головам не дано. Отож заспокойтеся, пані добродійко, відпустіть з миром цього попа, бо ми з ним однієї alma mater.

— Що це за альма-матер? — верескнула Дмитрищиha.

— Святі Київські школи, о! — поставив пальця полковник, і той палець був такий грубий, як колодка.

— Але ж ви самі признали, що він сатана?

— Ну, ні, паньматко, ні! Сатана в Київських школах вчитися не буде, клепки собі там ламає, о! — він знову поставив пальця.

Ота неймовірна шанівливість до Київських шкіл у полковника Танського мене втішила, і я відчув сором через те, що думав про цього добродія непоштиво, слухаючи прикладені до нього брехні. Ні, він тих брехень не заслуговував. А ще мене втішало, що він, буди в такому великому полковничому ранзі, залишався поетом і добре говорив латиною.

— Відчуваю, що ваша милість приймали конгрегаційну клятву! — сказав я латиною.

— Приймав і лишаюся вірний їй, — рявкнув пропитим голосом пан полковник. — Іди з Богом, чоловіче, я тут із цією бабою сам дам раду, спробую обірвати їй хвоста, — він усе те також говорив латиною. — З ними треба тільки так, — показав він, ніби скручує хвоста, — в ріг їх, в ріг! Щоб кавчали й боялися — тоді вони й добрі! — і він гомерично зареготав громіхким, пропитим басом.

Отак я виправдався з тієї напасті й безбідно відійшов, пані сотникова Дмитришиха при цьому сиділа в своєму кріслі зелена, а радше сіро-зелена, від люті, але мовчала, тільки ніздренята її шалено підстрибували.

Скажу наперед, що чутки про упирство полковника Танського продовжували кружляти, а коли він помер, тобто його, як то кажуть, шляк трафив, то тіло його пробили осиковим кілком. Розказують, що з велетенського черева наповзло тоді в могилу повно гаддя і все воно було чорне, — його разом із тим гаддям та осиковим колом і засипали. Я тим

байкам не вірив. Біда полковникова була та, що він видавсь надто червоний на виду, — оце й стало призвідництвом усіх на нього намов. Вірив я в інше: людина, яка так свято шанує Київські школи, упирем бути не може. Танський теж так сказав: "Сатана в Київських школах учитися не буде!"

Але мені незабаром випало переконатися у зворотнім, отож хоч і не вірив я у байки щодо Танського, але сумнів у мене лишався.

Зараз, коли я пишу ці записки, після отих двох жахких зустрічей із Іоанном Москівським, запитую себе: а чому він ні словом не згадав про свої відвідини Жданівки й мене? Адже у Жданівці він не просто побував — то було одне із найстрашніших випробувань мого життя.

Це сталося невдовзі після моєї розмови із Танським. Цілий день відчував себе недобре, боліла мені голова, ломило тіло, жінка моя, паньматка Марія, була цього дня по-особливому роздратована, гримала на мене й кричала, а небо повило сіро-фіалкове, з чорним сподом хмариння, і ці хмари безнадійно-низько звисли над світом, не даючи йому ані дощу, ані світла. Я сьогодні служби не правив, а вдома було невиносно, тож вийшов у двір і тинявся там, вимічаючи, що треба зробити, а щось робити не маючи сили. В цей час і спалахнула перша блискавка і прогрімів загрозливо грім. Я перехрестився й подумав: коли піде дощ, мені полегшає, та й жінка моя позбудеться неймовірної дратівливості. Отож я тинявся по дворі, а в умі складав вірші про те, як на людину наступає ніч, пільма із блискавками та громом, які готуються на нашу душу; про те, що людська душа плаче під той час і на очі витискаються сльози відчаю, бо проти людини йде не просто пільма, а полчища чорної сили, яка лаштується у похідні ряди, сотнями й полками з воєначальниками на чорних конях, сотниками й полковниками та всією належною старшиною. А попереду того війська їде чорний гетьман із булавою, і, коли він змахує нею, отоді й блискає, і гримить грім. І гетьман той — у чорній одежі, а на голові каптур, котрий ховає його обличчя.

І я раптом побачив того гетьмана неуявно, але він не їхав на коні, а йшов пішки, підпираючись патерицею, за спиною в нього була торба, як у Марка Проклятого. В цей час і припустився дощ, я скочив на ганок із покриттям, бо чомусь, дивлячись на того гетьмана тьми, в мене шалено закалатало серце — раптом відчув, що він іде до мене по мій спокій та душу, і ще хтозна, чи зможу я йому опертися.

Дощ звалився з неба цілковитим потоком, але чернець на дорозі ані пришвидшив ходи, а так само, розмірено ступаючи, йшов та йшов, йому одежею потоками спливала вода. Підійшов до мого перелазу, переступив через нього, і я отетерів: до мене світилися, висяюючи мідним вогнем, очі. Світилися, як два вогники, — ці вогники почали до мене наближатися.

— Ова! — сказав чернець, радісно всміхаючись. — Куди це мене занесла негода і кого я бачу! Дуже радий, дуже радий зустрітися.

Був це Іоанн Московський, я його впізнав миттю, бо він анітрохи не змінився; звісно, його радості від нашої зустрічі не поділяв.

— Запросиш до хати чи накажеш мокнути під дощем? — спитав Московський, все ще смішкуючи.

Мені не треба було пускати його до хати, видить Бог, що не треба, але я не міг покинути в негоді мандрівного чоловіка, хто б то не був, адже сам не один рік отак мандрував.

— Дивні речі під сонцем, — сказав Московський, — скільки років блукаю по землі нашій, шукаючи тебе, втеклого, і тільки сьогодні цього щастя уподобився. Я щасливий!

Але я щастя від того, що він мене знайшов, не відчував. Навпаки, смуток, а не щастя, властиво, печаль. Бо він усміхався приязно до мене, а я до нього — ні.

— Упустиш у хату чи не впустиш?

— Заходьте, — сухо сказав я й повернувся, щоб відчинити двері.

І мені раптом жахливо захотілося, щоб оця наша зустріч була не більше як привиддя, хай би це мені просто уявилося від болю голови, але виразно чув за собою кроки, чув, як обстукує він чоботи із багнюки, а ще я подумав, що жінка моя навряд чи гостеві зрадіє, бо вона взагалі ніколи не була рада гостям.

І от тут я помилився. Вона зустріла гостя радо, відразу ж послала мене в комору по наливку, сало та мед, а коли я виходив із хати, то чув її привітно-турботливий голос, бо гість так намок, аж сухої нитки на ньому нема, — признаюся, що такого голосу стосовно себе не чув від неї ніколи.

— Зараз я дам вам переодягтися, отче, — воркувала моя жінка. — На вас рубця сухого нема! Ох, як же ви змокли!

Коли ж я повернувся, він уже був перевдягнений у стару мою рясу, а в жінки моєї були дивні рум'янці на щоках, і вона так енергійно почала мотатися, готуючи до столу, що мені знову не по собі стало. Я тим часом запалив свічки в канделябрі, бо за вікнами вже була справжня ніч, та й не проста, а грозова, бо у вікнах і досі миготіло, а по тому й гуркало.

І от ми вже сиділи за столом усі троє, гість весело щось розказував: він і в думці не мав зустріти в цьому містечку мене, але, коли входив у нього, йому на мить привидівся мій образ.

Я налив йому наливки, він випив і передав чарку моїй жінці. Вона ж не просто випила, а перекинула ту чарку до рота, що мені було напрочуд, бо загалом вона в мене церемонна і випивала чарку після довгих упрошень. Я ж пити рішуче відмовився, на що мій гість голосно запротестував, але я кількома короткими словами вгомонив його, і він випив другу чарку, передаючи її моїй жінці. І вона так само безвідмовно,

навіть жадібно випила другу чарку, і тільки після того ми взялися до каші, сала із хлібом і сякої-такої городини, яка в нас знайшлася.

— Дуже здивувався, — сказав Іоанн Московський, трохи поївши і вже сам наливаючи собі чарку, — заставши Михайла, та ще й жонатого. Бо кажу правду: ніколи не думав, що він чоловічої статі, а все мені здавалося, що він — це "вона".

Заіржав, блискочучи зубами, а ще більше по-несвітському поблимуючи жовтими очима, а моя жінка заливалася так, що й дихати не могла. І він розповів моїй жінці оту історію з життя нашого в академії, коли я грав Пантефрієву дружину, і сповістив, що тоді він, Іоанн Московський, закохався в мене, як у дівчину.

Знову зареготав, блискочучи зубами й очима, а моя жінка заливалася так, ніби її хтось лоскотав.

— Аж тут, — сказав Московський, — дивовижа! Михайло — жонатий, та ще й на такій красунечці, на такій милій попадиночці, на такій кралечці, що й очей не відвести.

І він утюрив мідні очі в мою жінку, а вона залилася ще більше рум'янцем і почала пускати до нього очима бісики, як ніколи не пускала до мене. Іоанн подав їй чарку, вона випила охоче, і почали вони пити одне до одного, на мене не зважаючи.

— Скажіте мені, паньматко Маріє, тільки по-правді скажіте: чоловічої він статі альбо ніт? Бо ця загадка й досі точить мою душу. Онде й борода не росте, як у татарина, та й вуса, а йому, священику, годилося б їх мати. Скажіте мені таку сакраментальність, паньматко Маріє!

Моя жінка жахливо засоромилася й опустила очі, а тоді закотила їх під лоба й зітхнула так скрушно, що я вирішив обірвати цю негречну й немилу мені балачку.

— Отче Іоанне, — жорстко сказав я, — ви чудово знаєте, що не з великою охотою пускав я вас у свій дім, але гість, який ображає господаря, — не гість, а нахідник.

Тоді моя жінка раптом зірвалася на ноги, ніби її біс укусив, і крикнула верескливим голосом:

— Це дім не твій, а мій, мого батечка покійного! І я в ньому гоститиму гостей як годиться, а коли тобі невгодно, лягай собі спати!

І тут мені саянуло: він її заморочив. Адже говорила несвоїм голосом і навіть несвоїми словами, а ніби спросоння.

— Чув, панотче Михайле, що сказав справжній господар цього дому, — мовив, усміхаючись, Іоанн, — отож твого застереження не послухаюся, васьпане, а вигнати мене при своїй слабкосилості не зможеш. Отож, щоб тобі й мені було спокійно, йди спати і заспокойся!

Простяг руки до моєї жінки і сюсюкаючи покликав:

— Ходи, зозулечко, до мене. Ходи, сядеш мені на коліна!

— Коли ж я соромлюся! — послала бісики моя жінка.

— Ходи, зозулечко, ходи, — лебедів безсоромно нахідник. — Приласкаю тебе, голубоньку, поцілую. Така ж ти гарна, що мені в грудях млоїть. Як кришталь!

Моя жінка не була гарна, швидше — навпаки. Але тепер, розчервонівшись од трунку й залицянь нахідного похитника, й справді ніби погарнішала.

— Ти ще не пішов спати? — повернувся до мене Іоанн Московський. — Іди швидше, бо, бач, вона соромиться, а мене вже й нетерплячка бере. Ходи, зозулечко, ходи, голубонько. Поцілую тебе в коральовії твої вустонька.

І жінка моя пішла. Безсоромно сіла в моїй присутності йому на коліна, і він почав цілувати її й лапати, а вона верескливо сміялася, знову-таки, якось не по-своєму, й ухилялася, але видимо для того, щоб більше його заохотити. Я ж сидів мов громом битий, розширивши очі, дивився на все це безпутство.

— Отямся, жінко! — сказав. — Чому ганьбишся сама і ганьбиш мене?

— Тому що ти сам себе давно зганьбив! — сказала вона спокійно, не повертаючись до мене. — Іди ліпше, Михайле, спати і не заважай нам кохатися.

— А може, хай дивиться, — сказав Іоанн Московський. — Може, отак дивлячись, чогось навчиться й перестане бути ні бабою, ні чоловіком, а зробиться або тим, або тим. Дай я тебе почіпаю за колінце, золотце. Ух, яка ти принадна!

Мені жахливо хотілося взяти штофа і гримнути ним по голові нахідникові, але я знав, що він цього хоче, а може, для цього й прийшов сюди, аби зруйнувати мою непогрішність. Бо я вже почав здогадуватися, хто він такий, оцей Іоанн Московський, і чому саме тепер знайшов мене і не хоче покинути в спокої. Тому я встав, подибав у куток, де стояли ікони, упав на коліна і звів руки догори.

— Боже, чому мене спитуєш? — спитав відчайно. — Боже великий, дай мені силу це витримати. Не приведи мене до гріха, бо я боюся, що візьму сокиру і зарубаю їх обох.

Вони ж там, за моєю спиною, бавилися. Він голосно примовляв до неї, чмакаючи, й лоскотав, бо жінка моя заливисто сміялася. Я продовжував молитися. Тоді почувся тріск одежі — розривалася.

— Ах, що ти зробив? — солодко вигукнула жінка.

— Персочко-яблучко хочу тобі цьомнути, ласочко! — просокотів Іоанн Московський, і я вже не міг більше терпіти. Похитуючись і відчуваючи нудоту, поплентався в комірчину, де звичайно спав. Якось туго й тупо я думав, а, здається, треба було вчинити не так. Мав би принаймні вийти з цього дому, де таке творилося, застукати до сусідів, напасти з ними на стидомирників, поврізувати їм поли і здати до суду, — так принаймні чинять усі зраджені чоловіки. Тоді б я увільнився від сумного обов'язку жити разом із цією жінкою, зміг би з легким серцем покинути попівство і ворогиню свою нещадну, пані сотникову Дмитрищиху, і знову стати людиною не від світу, тобто піти в той світ, не жити в ньому, а залишатися його вільним і безстороннім спостерігачем. Адже саме для цього послав мене Господь у світ — хтозна-чому, але в цьому я був переконаний. Відома ж бо річ: він щоразу посилає в нього вісників, і ті вісники мають скуштувати людського життя, щоб він, усядиущий і всесильний, ліпше його знав і бачив. А може, й не так: він посилає вісників на землю, щоб нагадати й собі, і людям, тобто їм, землянам, про свої колишні страждання у світі, адже там, у небі, пізнати страждання годі, а без відчуття страждання у нього пригасає співчуття до людини.

Але що це я роблю: кладу собі аж таку місію, і пробую вгадати безвгадне, і чому хочу збагнути незбагненне, пояснити неспоясненне — ні, то гріх великий, вибач мені, Боже! — прошепотів я. Бо, чи вісник я, чи не вісник, маю зараз щось вирішити і щось учинити. Або ж піти спати, як наказували мені ці безсоромні гріховоди, або вийти із хати і застукати до сусідів, а тоді звільнитися.

В моїй голові зароїлися й інші думки, і їх я тяжко думав, уже сидячи на ложі в комірчині своїй. Жінка моя могла й справді бути заморочена і не відала, що чинить, — це коли Іоанн Московський той, про кого я думаю і

імені якого в добрім домі й згадувати не годиться. Окрім того, вона чинить так з моєї-таки вини, адже не був я їй чоловіком, не жив із нею, як заповіджено, в парі, не дав їй ні дітей, ні родинних радощів. Отож, коли б я пішов і закликав зараз людей, вона б оганьбилася навіки і постраждала б таки з моєї вини. Я, може, мав би підстави так учинити, коли б вона взагалі була блудлива, але досі не зраджувала мені, хоч я з нею у малженському зв'язку не був. Знову-таки, звільнитися від неї, від попівства та власних гризот за рахунок її честі й неслави — чи гідний це вчинок істоти, яка себе часом у хвилини самолюбного запаморочення за Божого вісника вважає, хоч і це може бути тільки переконання моєї хворої голови. Ні, я не міг принести собі звільнення через страждання іншої людини, хоч гріх сказати, що не їли мене муки ревнощів та й сліпа зненависть до зайди, який нещадно вдерсь у мій дім та й розтопав рештки мого спокою. Що ж мені чинити, нещасному, в цій потребі: чи ж схопити сокиру, ввірватися до коханців та розрубати його чи обох, порушивши найбільшу заборону — не убий, чи покликати людей і порушити заборону — не суди, чи віддати все на розсуд Божий, тобто від своїх бід та нещасть самоусунутися і втекти?

І я раптом заплакав, бо так тяжко ще ніколи мені не було; ніколи не дізнавав я такого відчаю й безсилля, аж мені захотілося підвести руки вгору й попросити, щоб Господь мене звідси забрав. І хоч найбільше я боявся з усього смерті, тепер її бажав. Адже був загнаний у цю набиту темрявою по вінця комірчину, у цей воістину чорний кут чи закут, а з нього не було жодних дверей. Більше того, здалося мені, що закут цей все більше й більше стискався і зменшувався і тис на мене ущільненою темрявою, і я в ній почав по-справжньому задихатися. І я почав декламувати вірша Івана Максимовича, архієпископа чернігівського, із книги "Осм блаженства євангельської", не проказуючи, а витискаючи із себе страшні слова:

День нашої бутності на ніч похиляється,

Ніч смертна, недочасна до нас наближається,

Похмура не одна ніч, але нескінченні,

Такі всі зморочілі, такі нескінченні.

Гріха ніч, і ніч миру, і ніч спокусіння,

Ніч бід страшних і суму, важкого гоніння.

Ті ночі на нас сильно і важко готуються,

Щоб всіх нас сокрушити навіки, гуртуються,

Зненацька налетіти на нас і здолати,

Покрити хочуть тьмою і зло учиняти.

Не залишай нас, Христе, наш добрий дозорче,

Пробудь із нами завше, захиснику-творче.

Зусібіч нас, пребідних, пільма огортає,

Вже сила немощіє і міць пропадає.

Любов зникла у людях, злоба виростає,

Всі заздрісні зробились — і це не збуває.

— Ніч гріха, ніч гріха! — казав я, стискуючи голову й забиваючи пальцями вуха, бо звідтіля, де сиділи й бавилися Іоанн Москівський і моя жінка, почувся стогін і голос:

— Що ти робиш, що ти робиш? Не треба, не треба!

І якийсь холодний, мерзкий сміх чоловічий.

— Ах! Ах! — закричала моя жінка. — Мені боляче!..

— То й добре, що боляче! — вигукнув чоловічий голос. — Бо хтось повинен зробити тебе жінкою! Баба бабу жінкою не зробить!

Я не витерпів, відкинув двері й побачив таке, від чого в мене все попливло. Моя жінка стояла зовсім гола навкарачки на долівці, а ззаду навколішках стовбичив Іоанн Московський і, як пес, спрагло хилився.

Причинив двері і відчув, що ноги підкошуються, що темрява притьма кинулася на мене й поранила смертельно чорною косою. Звалився на підлогу й знепритомнів.

Коли ж отямився, в хаті було тихо. За вікнами почало світати. Полежав якийсь час, приходячи до тями, не тямлячи, чи це сон такий важкий і страшний мені привидівся, чи й справді все те було, — звівся на ноги й відчинив двері. Сірий сутінок заливав кімнату, де гостився мій непрошений гість, — було тут порожньо. На столі ані мисок, ані штофа. На лаві лежала моя стара рясa, в яку жінка дала перевдягтися Московському.

Я тихо вступив у сіни і взяв сокиру. Був ніби сновида і не відав, що чиню, хоч рухи свої усвідомлював.

Тихо ступаючи, перейшов світлицю і відчинив двері до покою, де звичайно спала моя жінка. Вона спала, але біля неї нікого не було. Більше ми помешкань не мали, отож я тихенько причинив двері й пішов у поварню. Тут також нікого не було, не було й немитого посуду після вчорашньої вечері. Не було й штофа, з якого пив Московський з моєю жінкою.

Я вийшов у сіни, поклав на місце сокиру і виступив надвір.

— Може, це був сон? — спитав себе сам.

Світ навколо спав, сіре світло міражно розпливалося довкруги, і все виглядало як неживе. Я стояв на порозі також ніби неживий, і в мене важко калатало серце.

— Слава тобі Господи, — прошепотів я, — що всього цього не було! Слава тобі Господи, що прогнав це видіння і цю зморочілу, нескінченну, похмуру ніч гріха, ніч спокусіння, ніч бід великих, суму і важкого гоніння! Слава тобі Господи, що новий день прийшов і розвіяв чортівня!

Не вірив сам собі, тож пішов до стодоли, щоб пересвідчитись, чи не спить Іоанн Москівський на сіні. Але й там нікого не було. Я понюшив повітря, вийшовши із стодоли, і мені вчувся слабкий запах сірки. Оце і все.

Розділ десятий

Ночами вже бували приморозки, і робітники покривали мурування солом'яними коверцями; для цього привезено було в монастир воза соломи, і покрівці цілий день учора в'язали ті коверця із соломи, переплітаючи її шнурами. По утрені я пішов подивитися на роботу сницаря — він трудився у господарчій будівлі, де було для цього досить місця; тут-таки працював із челяддю майстер, що тесав із дуба двері і рами й виточував баляси, але чинив це в іншому покої. Одвірки вже вставили і навіть забили в них ості, на які мали лягти завіси — ті завіси ковалі вже виготовили, і вони лежали біля входу, де працював тесальний майстер. Сницар різьбив іконостас — стояки вирізали з липової колоди, а рамці для ікон — із липових свіжих дощок — робив усе те майстер згідно позірного обрису, намальованого на папері. Мав у себе набір усіляких різаків, доліт, пилок, а що багато дерева тут переходило у стружку, то її тут лежали купи. Я почудувався, з якою вправністю сницар ріже листя, витки стебла винограду — потім усе те він мав заґрунтувати й позолотити; сницар біля своєї роботи воістину священнодіяв. На мене він

уваги не звернув, бо ченці часто ходили до нього дивитися на роботу, але видно було, що йому приємно від інтересу до його штуки.

Я вийшов надвір, рейцарі, що готують до муру вапно, збивали чотирикутні щити, щоб затуляти ними вапняні ями; покрівці вже познімали солом'яні коверця, чи коци, і мурарі дзвонили кельмами, почавши сьогоднішнє мурарське діло. Біля комори, яка будувалася, теслі забивали дошками стіни, лишаючи отвір лише для дверей. Тертичні сьогодні дощок не різали, а переглядали й рахували ті, що вже були нарізані, — за день двоє тертичних нарізало сто сажнів дощок, — для рахування вони не тільки їх перелічували, а й виміряли шнурком із вузлами, що позначали сажні.

Привезли ґонту і залізо, які купували на ярмарку; ґонту складали на купи біля нової комори, щоб потім занести її туди, а залізо, оливо й цінь, якими мали лютувати бляху, зносили із возів у бляшану комору — була вона дерев'яна й почорніла від часу, світилися хіба що золоті сучки. Скрізь никав отець дозорчий: доглядав за роботою. Зрештою зупинився біля тертичних — майстри почали здавати йому порізані дошки.

Не хотілося йти сьогодні до келії, бо погано спав. Устав із важкою головою, тож пішов до пекарні спитати, чи не треба моєї допомоги. Пекар сердито оповів мені, що той новий помічник і досі не з'явився і що йому з нього помочі як з козла молока. Без зайвих припрошень я узявся за сокиру й почав колоти колодки — хотів розігнати в себе застоюну кров. Зрештою, прийшов і помічник, на обох віках у нього вискочив ячмінь — очі позапухали. Пекар вискочив із пекарні, схопив його за волосся й почав тузати, а помічник заквилив, як поранена коза, викрикуючи, що він хворий і ледве сюди приплентався. Я відборонив хлопця, згоджуючись сьогодні замість нього попрацювати.

— Ні, ви вже йдіть, панотче, дякую вам, — сказав послушник. — Я звик, що мене б'ють. Ніхто не хоче повірити в мою хворобу.

Я порадив йому на ніч попарити очі настоєм із трав, і його біль міг мине.

— Е, що там настої трав, — сказав послушник, звали його Гаврило Галичин. — Ліпше прикладусь до рами з мощами угодника Божого Атанасія. Це єдине, що зможе мені допомогти.

Оскільки дров я уже на першу потребу нарубав, він мав час розповісти мені свою історію, чому став послушником у монастирі. Сам був копіїстом полкової канцелярії, син козака Глинської сотні, жителя городово-глинського Стефана Галичина. І от у березні місяці цього року, дня чотирнадцятого на Чотиридесятницю святого Великого посту, третьої седмиці в четвер рано вельми був захворів на голову, а що був іще утяжений сном, то ліг і знову заснув. І приснилася йому дивна річ: начебто він співає у церкві, притому сам і в порожній. І голос свій зносить усе вище й вище, голос його вже брав такі ноти, що церква, хоч і була мурована, почала хитатися і з неї почали валитися баляси, а тоді й цегла осипатися. Злякавшись того, він, Гаврило, впав ниць і почав надзвичайно кричати, а цегла посипалася на нього вже дощем. Із того великого страху він прокинувся і раптом відчув, що язик йому задуб у роті і не може він сказати жодного слова. Так було з ним зо три години чи й більше, а тоді голос до нього повернувся і все було гаразд аж до ночі. Знову заснув, і нічого в снах йому тієї ночі не приключалося — проспав ніч спокійно, але, прокинувшись уранці, знову був німий і не міг вимовити жодного слова, тобто став цілком безголосий. Гадав, що ця напасть сама мине, як минула першого разу, але до ночі голос йому не повернувся. Він заснув, і йому цілу ніч снилися церковні хори, які співали "Херувимську", "Мир Божий" і всілякі псалми, і то так, що, куди б він не йшов, звідусіль і скрізь співали лики: в церкві, на вулиці, в канцелярії, і всі запрошували і його співати, але він співати не міг, бо і вві сні був німий.

У суботу рано Гаврило вирішив піти до пана аптекаря, німця Петра Нейугарда, який пустив йому з медіаму кров і дав для пиття медикаментів, а ще й для полоскання горла. Те все він випив і цілий день полоскав горло, але ніякої помочі від того не здобував, тільки сильно

почала йому боліти голова, як і того першого разу. І так вона йому боліла, що почались у нього блювоти, і він подумав, що то від медикаментів, які йому дав німець Петро Нейугард, і викинув їх, цілком занедбавши.

В ніч із суботи на неділю він побачив явлення уві сні: прийшов до нього чоловік у білій одежі, сивоволосий і сивобородий, тобто весь білий; він тримав у руці китицю червоних ягід: чи то калини, чи горобини — й подав Гаврилові, кажучи:

— Прийми цю китицю й бережи, а в час відправлення літургії з'їси її.

Вранці він прокинувся, і його товариші по канцелярії переказали, щоб він нікуди не відлучався, бо полковий писар пан Атанасій Шкляревич звелів дождитися йому пана аптекаря Петра Нейугарда, який мав оглянути його й пустити з-під язика кров. Але Гаврило на той час мав сильний головний біль, аж такий, що розламувалася голова, тож вийшов на повітря, аби подихати, — так сподівався, що той біль мине. Пан аптекар не приходив, а Гаврило гуляв дорогою біля свого мешкання, коли ж побачив чоловіка в чернечій одежі, і цей чоловік ніс у руках китицю ягід калини чи горобини — було це тим дивніше, що діялося у березні, коли ніяких ягід нема, а ще таких свіжих та повних, як він це побачив.

Той чоловік підійшов до Гаврила і сказав:

— Ходи зі мною, Гавриле, до Мгарського монастиря.

Він же, Гаврило, хотів відповісти, що чекає на пана аптекаря Петра Нейугарда, але не міг через німоту свою, тоді чоловік махнув рукою й мовив:

— Уже не дочекаєшся!

Гаврило пішов із ним, і той чернець назвався Іоанном Москівським із Мгарського монастиря і усильно радив йому поклонитися мощам угодника Божого, святителя Атанасія, а перед тим у цьому ж монастирі, у храмі Благовіщення пресвятої Богородиці, на божественній літургії, з'їсти гроно ягідок, які він йому дасть.

І Гаврило прийшов у той монастир і якраз потрапив на святу літургію, з'їв оті ягоди, чомусь вони мали смак і запах свіжої крові, через що Гаврило подумав, що то часточки крові Господньої. А ще він, Гаврило, кілька разів поклонився мощам святого Атанасія і цілував їх, дбало, але подумки просячи розрішення своєму язичку. А після святої літургії він, Гаврило, пішов із тим ченцем Іоанном Москівським до його келії і там записав на хартії червоним атраментом усе, що з ним трапилося, щоб залишити той запис у монастирській канцелярії. І, як тільки він це зробив, став відразу говорити, причислює ж це чудові, яке сталося при сприянні Христового спасителя Атанасія і ченця його монастиря, благочестивого інока Іоанна Москівського. Сам же він став послушником.

Отаке розповів мені цей дивний хлопець, і я спитав його, чи часто по тому він зустрічався з Іоанном Москівським.

— Живучи в одній обителі, чи зможу я з ним не зустрічатися часто, — відповів послушник.

— А чи не помічав ти за Москівським іще чогось дивного?

— О, дивного за ним багато, — сказав послушник. — Він такий богомільний, так багато б'є поклонів, як ніхто із братії. А ще він чудово звільняє від головного болю, даючи їсти такі сиві коржики трохи чудного смаку. А ще він допомагає від бісівських з'явлень жіночої плоті і чудово заспокоює розбурханих тими з'явленнями, — сказавши це, Гаврило засоромився.

— Як же він це чинить? — спитав я.

— Приводить до святих мощей і каже молитися, — відповів Гаврило.
— А ще дає такий настій із трав, після якого стаєш спокійний.

— А поза монастирем ти теж був такий охлялий та плохий?

— Хіба я охлялий? — скрикнув Гаврило. — Отець Іоанн твердить, що я поміж усіх найсильніший і найгарніший!

Стояв переді мною сірий і прищавий, із запаленими ячменем повіками, і я подумав, що ось вона, ще одна жертва Іоанна Москівського. Ще одна, бо першою жертвою я вважаю себе. А може, цей хлопець і не жертва?

Пішов од того замороченого юнака глибоко замислений. Перше, що я розвіяв у собі: Москівський — не образ мого химерійного, а отже, хворого бачення, і не придумав я його для себе — він існує натурально і, можливо, не тільки супроти мене діє і не одного мене одурманює — таких у цьому світі більше. Постановив із ним не змагатися ніколи, в розмови не вступати, а коли нав'язуватиметься, тікати геть.

Але щось мене стурбувало. Можливо, те, що Гаврило ним захоплювався і вважає за ледве не святого, зовсім не добачаючи його сатанинської суті. Це мене по-своєму заінтригувало. Отож увечері, будиши як звичайно в отця Іларіона, я, оповідаючи про напасництво супроти мене пані сотникової Дмитришихи, утаїв, на противагу науки святого Дмитра Туптала, отой прихід Іоанна Москівського і не розповів, що діяв він із моєю жінкою, а сказав:

— Зустрів тут у вас ченця, котрий у час мого навчання був учителем фари, такого собі Іоанна Москівського.

— О, то достойна людина, — відказав отець ігумен. — Раджу тобі з ним подружитися. Серед усіх він найпобожніший і найстаранніше виконує обітницю — на нього можна покластися. Завжди допоможе ближньому, а

з вад має хіба одну: прикладається часом до штофа з горілицею, а буває, що й надмірно. Але чи такий це великий гріх, адже ще преподобний Нестор записав слова Володимира-святителя: "Веселіє Руси — єсть пити". Та й кров Христова у вино перетворюється, хоч святий Павло застерігав від пияцтва. Зрештою, й сам Христос навчав, щоб люди не ставали уярмлені серцем і навіжені з ненажерства й пияцтва.

— Згадаю до того Петра, — мовив я. — "Досить минулого часу, коли ви чинили волю поган, ходили в розпусті, у пожадливістях, у пияцтві, у гулянках, у беззаконних ідолослужбах".

— Воістину, — сказав отець ігумен, — але розумно й до речі вжитий трунок нікому не шкодить і стає часто для живота корисний. Отож я бачу тут в отця Іоанна Москівського гріх, але простимий. Чи, може, щось знаєш про нього лихе?

Мені захотілося йому все розповісти: і про те, як він в'яз до мене ще в академії після того, як я зіграв Пантефрієву дружину, і про ту історію з моєю жінкою, і про дві мої з ним, Іоанном, зустрічі тут, але щось спинило мене: історію з вигнанням Москівського з академії отець ігумен напевне мав знати, а про те, що той витворяв із моєю жінкою, язик мій не повернувся розказати сивому чоловіку — надто те все було неподобне. Та й чи не подумає він, що клепаю на Москівського з особистої урази або ж — що я несповна розуму?

— Ні, — сказав, — нічого проти отця Москівського не маю, але він мені неприємний і дружити з ним я не хотів би.

— Маєш уразу на нього ще з академії? — засміявся отець Іларіон. — За Пантефрієву дружину? Та подія вже стала в академії легендою. Її розповідають як академічний курйоз.

— Але дійовцем курйозу був я.

— Не треба так довго тримати у серці давні урази й образи, — сказав ігумен. — Хай буде воля твоя: не кожен з кожним дружить у цьому світі, навіть достойна людина з достойною. До дружби треба народитися, тобто до неї має покликати серце.

І там, в ігуменовій келії, сам на сам, при кволій свічці, попиваючи чай з канаром і мене припрошуючи та гостячи, отець Іларіон, людина розумна, поблажлива та вчена більше за мене, бо я тільки й кінчив що поетику, а у філософії не вчився, навіть риторики не проходив, оповів мені дивну річ про подобенства й супротивності у світі. Він розказав, що є й справді люди, народжені до дружби і взаємолюбові у світі, і саме з таких треба створювати монастирські та церковні братства та спілки, бо ж досить, щоб в отару овець забрів один вовк, тобто істота супротивна, і вже ні братства, ані любові в отарі чи зібранні мирському не сподівайся. І немає значення, — сказав ігумен, — чи хто із тих противенців грішніший чи зліший, самі від себе можуть бути обоє добрими людьми, то й живуть у природному для себе середовищі по-доброму, й по-божому, але коли їх звести разом, то їх починає долати біс, тобто вони того біса від своєї взаємонетерпимості породжують і у ворожнечі своїй можуть накоїти бозна-якого лиха й неподобенств. Отож розумнішому й добрішому із таких двох треба зійти другому з дороги, щоб не сплодити біса і від себе не накоїти чогось неприпустимо неподобного, та й супротивенцеві своєму не дати вирости із істоти розумної у звіра.

— Багато бачив людей у світі, — сказав отець Іларіон, — а перебуваючи весь час у гуртожитстві, добре вивчив цей закон. Отож мені здається, панотче Михайле, що тобі з тією панею сотниковою Дмитрищиною така ж вийшла придибенція, отже, треба тобі, як розумнішому, зійти з дороги тій жінці — вам, як двом котам у мішку, не помиритися.

І він розповів мені про дванадцять Ісусових апостолів — вони всі були достойні люди, а один виявився Ісусові супротивцем, тож Господа він продав. Всі зрадники, — сказав ігумен, — це ті ж таки супротивці, і часто йдуть на зраду не тому, що носять у собі питоме зло, а тому, що

входять у стосунок з людьми супротивного собі духу. Бо не лише лихо стає від того, що в ньому поселився вовк, а лихо і вовкові, бо він, хоч і роздере одну-дві вівці, скоро буде викритий і понесе покару від пастуха так само смертну, тобто і йому серед овець життя не буде. Отож не треба звинувачувати вовка за те, що він зрадив дружбу з вівцями, — жити в супротивстві вельми тяжко. Отже, хай подібний шукає собі подібного і живе з ним у любові, а супротивці нехай мають розум розійтися.

— Буває, що супротивці сходяться і в малженському стані, — сказав мені отець ігумен, — яка тоді колотнеча, бійки, крики і сварки вдома, а коли обоє розійдуться і познаходять собі любих, то в домах тих заколотників та посварників устанавлюється мир і тиша.

— А коли людина, — спитав я, — зустрічає в світі самих супротивців? Коли не чинить вона нікому зла, а любові від інших не зазнає, тільки зненависть?

— Ну, тоді нехай подивиться усередину себе, — мовив отець Іларіон Левицький, — бо такі люди зчаста бувають биті гріхом гордині.

Вийшов від отця ігумена зворушений і навіть уражений. На ніч приморозило, повітря було сухе й прозоре, а місяць світив так, що над землею висіли бліді сутінки, а від дерев, будівель, куп дощок та піску відкидалися лахматі, сині тіні. Під ногами в мене хрумтіло прихоплене морозом листя. Мурування було застелене солом'яними коверцями, і солома під місяцем холодно й жовто палала. Ставало мені трохи тужно й самотньо, а в голові зібралося стільки думок, що сумнівався, чи вдасться мені сьогодні заснути. Поблукав би дворищем більше, але в прозорому й сухому повітрі кайдани на моїх ногах дуже вже лунко видзвонювали, отож завернув до своєї келії й помолився щиро Богові. Тоді ліг на ложе і відпустив думки свої — хай собі вільно течуть. Місяць яскраво світив у моє віконце, і від того все в келії ставало примарно. Я думав: із сотниковою пані Дмитрищиною мені все ясно; можливо, вона й справді мій супротивець і нам в одному поселенні, як двом котам у мішку, не

вжитися. Отже, й рішенець тут мав бути простий: попросити отця ігумена удатися за мене із протекцією до єпископа, і той змінить мені місце священнослужіння. Тут нічого неясного й дивного не було. Більше дивного із Іоанном Московським...

Тоді, коли, керований лихими помислами, які вперше охопили мене з такою силою, рано-вранці я Іоанна Московського в себе вдома не знайшов, все-таки не повірив, що це мені приснилося чи привиділося, бо я не є людина нетвердого розуму. Правда те, що прокинулося тоді в мені щось жорстке й лихоносне, правда й те, що я таки втратив тяму, правда, що гнав мене відчай та уразу, — тож кинувся в дім і розбудив жінку. Вона злякано сіла на ліжкові.

— Де твій любас? — закричав я.

— Який любас? — ошелешено спитала жінка. — Що ти, чоловіче, мелеш і чи при своєму умі?

— Не роби з мене дурня, — крикнув я. — Той чернець, Московський. Той, що вчора гостив у нас увечері.

Жінка поблідла й почала хрестити мене, забиваючись у куток ложа.

— Господи, він на умі повередився, Господи! Свят, свят, свят! У нас ніхто вчора не гостив. Що тобі приверзлося, чоловіче?

— Приверзлося? І те, що ти блудодіяла із тим ченцем по-собачому, теж мені приверзлося? Де той пес? — гримів я.

— Отямся, чоловіче! — тонко зойкнула жінка. — Господи, що мені з ним діяти, зовсім чоловік звередився. Чого зневажаєш мене?

І вона заридала, трусячись.

Я заплющився і теж струснувся всім тілом. Ні, тут щось не те, щось зовсім не те. Здається, я й справді не при своєму розумі і на умі повередився. Сів на розкидане ложе, й мене почало всього трусити. Жінка присунулася до мене, обняла і вперше за все наше спільне життя пригорнула до себе. Почала гладити, як дитину, й щось приказувала. Я все ще тремтів.

— Заспокойся, голубчику, — сказала вона ніжно. — Все це тобі привиділося. Богом клянуся: нікого в нас не було і нікого вчора ми не гостили. Принаймні я нічого не пам'ятаю.

Отже, вона була заморочена, подумалося мені. Недаремне вела себе неприродно, говорила речі, які не могла казати при добрій пам'яті, чинила таке, що при своїй соромливості не могла чинити. Я подумав, що все це можна було б перевірити, адже досі я дівства її не позбавляв. І раптом відчув, що в мені починає прокидатися чоловіче єство, — вона терлася об мене грудьми, і це почало мене хвилювати.

— Лягай, — сказав я тихо й пожадливо. — Лягай, здається, в мені прокинувся чоловік.

Не була вражена таким різким переходом, а спокійно й покійно лягла. Я зсунув з її ніг сорочку, але раптом відсахнувся: ноги її були покриті вже засохлою кров'ю. Чоловіча сила моя зникла. Я скрикнув і скочив на рівні.

— Що таке? — спитала вона вражено.

— Подивися на свої ноги, — сказав я і заплакав, відвернувшись.

За спиною стояла глуха тиша. Так, ніби вона вмерла, бо й дихати перестала.

— Михайле, — почув я нарешті її голос. — Ти мене бий чи вбий, але, клянуся Богом, не відаю, що цієї ночі сталося.

Розділ одинадцятий

Відтоді і почалося в мене дивне життя. Ніч гріха, про яку писав архієпископ чернігівський Іван Максимович, і ніч спокусіння, ніч смертна, недочасна, похмура, не одна ніч, а нескінченні, прийшла до мене й не кінчалася, бо, як тільки смеркало й западала темрява, двері моєї хати відчинялися і на порозі ставав, сяючи жовтими очима, Іоанн Московський.

— Ну, от і я, — казав він, — ставте, що там у вас є, на стіл.

Дивився на мою жінку, і вона раптом ставала моторна і бігцем починала збирати, що в нас було до столу, а я відчував при тому дивну обважнілість, скутість у рухах і нездатність щось протидіяти. Московський запускав руку в глибоку кишеню ряси й витягував штофа, зі стуком ставлячи його на стіл, і вони знову починали з моєю жінкою пити й ластитися одне до одного. Марія сідала йому на коліна й брутально відганяла мене геть. І я покійно йшов у свою комірчину, де сідав на ложе й довго, тупо сидів, стискаючи руками порожню голову, а вони там, за перегородкою дверей, починали чи танці, чи якісь чортівські скоки; моя жінка радісно вискотіла, а він сміявся густим, соковитим басом, потім я чув їхні стогони, й покрики, й сороміцькі слова, які вони одне одному проказували. І в певні хвилини щось зводило мене й примушувало відчинити двері — я бачив їх голих у найнеможливіших позах; помітивши мене, вони кликали до себе, щоб і я до цього діла долучився, але я мав трохи свідомості, причиняв двері й опускався на підлогу, дрібно тремтячи, й плачучи, й проказуючи молитви Господу, але язик мій дерев'янів, а голова ставала як висушений гарбуз, і я сам ставав, як опудало на городі, без тіла і без думок, без молитви на вустах, а тільки із сльозами, які безперервно котилися мені по виду.

І от одного разу, коли вони там набавилися, раптом розчинилися двері і в них постав голий Москівський.

— Ходи, янголе, — сказав він, — зроблю з тебе чоловіка, ходи, безстатна істото! І не тримай на мене зла, хочу, щоб дитя, яке народиться, було не тільки моє, а й твоє.

Він тицьнув мені до рук поставець:

— Пий!

Але я не хотів. Не втратив до решти тями й волі, як моя жінка, тому заперечно похитав головою.

— Будь ти проклятий! — з тугою прошепотів я.

— А я й так проклятий! — зареготав він. — Од віків! І, як бачиш, це мені нітрохи не шкодить.

Схопив мене за волосся, затис голову коліньми, відтяг пальцями долішню щелепу і влив того трунку, а я, щоб не похлинутися, змушений був ковтнути.

— Не велика радість спокушати тих, що самі цього хочуть, — сказав задоволено Москівський. — А такого святого й Божого, такого янгола спокусити чи ж то не смак?

Відпустив голову, а в моєму тілі починався від випитого трунку бунт чи й повстання. Я ніби в гарячку потрапив, у мені прокинулася чоловіча сила й почала млоїти мене й мучити. Він же помалу мене роздягав.

— Ха-ха! — засміявся він. — Тепер бачу, що ти не баба і вже не безстатний янгол. Вже ти мій. Ходи до неї й докажи, що ти не баба й не безстатний янгол. Рушай!

Штовхнув мене до кімнати, де стояла навкарачки моя жінка, і я таки втратив рештки глузду й кинувся до неї зі звірячою жадобою. Перекинув на спину й обпікся об її нутро, а вона обхопила мене руками й ногами і сласно заверещала. Він же, той клятий-переклятий Іоанн Московський, стояв над нами й розкотисто басом реготав, а я тремтів і вигинався, пульсував у жінці, відчуючи біль і розкіш, відчуючи, що мчуся охляп на шаленому коні, що зараз помру у ній, бо, здавалося, не тільки моє чоловіче єство входило в неї, а й увесь я. Тож мені захотілося ввійти в жіноче нутро навіки, щоб хоч так сховатися від того навісного реготу й того вереску, бо все в мені кільчилося й готувалося до смерті, бо я вже зовсім здичавів і не міг, не мав сили жити на світі.

І я у ній умер. Чув, як скотила вона з себе моє бездиханне тіло, як покликала до себе сатану в образі Іоанна Московського, як сказала про мене зневажливо, і вони знову почали вичворяти побіч мене казна-що, я ж лежав біля них мертвий, і дух мій ридав десь високо-високо в небі, дух мій заламував руки й лементував, адже це вмер один з тих, котрий так страшився у цьому світі гріха й знаходив досі силу уникати його, але так і не уникнув, бо спокусився спокійним і піддашим життям. Я ледь-ледь розплющив очі й побачив: моя жінка сиділа на Московському, як на коні, й шалено галопувала, широко розтуливши рота і войовничо покрикуючи, мов вояк у нападі із шаблею в руці. І мій зір знову погас, а дух мій у небі плакав, і ридав, і просив у Господа милосердя. Встиг подумати тільки, що дитина, народжена від двох батьків, прийме в цьому світі жереб окаянності, і це був ще один гріх, але, видить Бог, не учиняв я його свідомо.

Знову запав у непам'ять, а коли вранці-рано очунав, то побачив, що у вікна вливається сіре світання, а в домі тихо і я лежу в себе в комірчині, вичерпаний та порожній, а моя жінка жахливо хропе в сусідньому покої.

Після тієї страшної ночі, коли я був спонуканий до малженського сполучення із власною-таки жінкою, Іоанн Москівський зник і більше до нас ніколи не приходив, а жінка моя через певний час почала бубв'яніти. Дивне те, що сама вона нічого не пам'ятала з тих ночей, а була твердо переконана, що понесла від мене, як це й належить поважній і поштивій матроні. Мої ж розповіді й спроби переконати її, що нам треба просити в Бога милосердя за гріх наш, сприймала як моє безумство, бо ніякого гріха за собою не відчувала.

— Коли чуєш себе грішним, молися, — сказала вона, — а жінка на те й жінка, щоб народжувати дітей.

Мала, здається, рацію, але я все-таки сумнівався, чи несвідомий гріх замислюється нам і чи Бог нам за те простить?

Хоч там як, подвоїв своє старання у молитвах, схуд, змарнів і нечасто всміхався — смуток мене їв і каяття. Каяття за те, що не знайшов у собі сили нечистому опертися...

Лежав у келії, залитий місячним світлом, і думав. Думав, що Господь покарав мене справедливо й пліттям, й кайданами, хоч їх мені набито з іншої причини. Думав, що Москівський — не той звичайний супротивленець, про якого оповідав мені отець ігумен Іларіон Левицький, а щось більше, очевидно — друга частина мого єства; недаремно ми з волі Божої злилися із ним водно в нашій дитині. Думав, що мої зіткнення із ченцем, зрештою принагідні, а може, нечистий тільки використовує його оболонку, чинячи видимість його, бо у власному образі він до людей рідко коли приходить. Такі думки приходили до мене й раніше — ось чому я не виконав приписів святого Дмитра Туптала, що при сповіді не має бути жодного утаєння, а сповідь із найменшим утаюванням не буде Богом почута й прийнята. Але пощо, гадав я, сповідатися перед такою ж людиною, як сам, коли Бог і при таємній сповіді всі потаємності наші розкриває — знає їх і без нашої сповіді. Людина ж, хоч яка мудра й прихильна, правильно судити не може, а тільки відповідно до свого розуміння, а хто докаже, що воно істинне. Так, істину знає тільки Бог,

думав я, — не людина; одне тільки має значення: чи не пустив ти у душу скверну. Коли ж не пустив, змагання твоє із нечистим не закінчилося — чекай іще на себе бурі та грому. Отут він є, початок жаху, але утримай його в собі, щоб він тебе своєю блискавкою не спалив. Адже проти нас воює не тільки ніч гріха, а й ніч миру. Отже, бережися, бо це тільки початок випробування...

З цими думками я заснув, а коли прокинувся, мені тяжко почала боліти голова, так тяжко, що не міг звести її з ложа. Але я все-таки встав. Розбитий і хворий, почвалав на утреню, бо до неї уже скликав дзвін.

Розділ дванадцятий

Тим часом повернувся з навчання у Шльонську та Празі син пані Дмитрищиhi Василь. Спершу він поїхав до Петербурга, був там учителем при домі архієрея Теофілакта Лопатинського, а прибувши із Петербурга, учинений був у Жданівці сотником, від чого знову почалися супроти мене нагінки. Я спромігся купити невеличке поле, щоб було з чого жити, тим більше, що у мене народився син; отож цей новий сотник із погрозами наказував козакам та селянам, щоб у мене не наймалися навіть дров мені привезти, хотів отак заморити мене голодом та холодом і вижити із Жданівки. Зрештою, через неправдиве свідоцтво сусідніх сотників Миколи Карбича та Степана Кандиби з канцеляристом Капшукевичем те моє поле відібрано і віддано йому, сотнику Василю Дмитренкові, після чого моя жінка, щоб не вмерти з голоду, й почала потай від мене збирати з людей більшу плату за треби, бо я брав її найпомірнішу, тобто те, що мені самі люди давали, або й не брав зовсім. Сотник про те відразу ж довідався і, не гаючись, подав на мене донесення архієрею, написавши, що я примусом брав від прихожан за хрестини, вінчання, сорокаусти і заупокійні, доточив до того й давнішу історію, як я не сподобив його матір причастям, не вказавши, з якої причини, а пославшись тільки на мою нібито примхуватість та крутий начебто норов, а до того доклав і відверті брехні й наклепи, ніби я багатьох прихожан бив, хоч я за своє життя тільки раз підняв сокиру, та й то на неprisутнього Іоанна

Москівського, — цього знати й бачити ніхто не міг, а що найгірше: приписав смерть померлого Павла Греська моїй провині, нібито я в помсту за те, що Павло колись возив скаргу супроти мене архієреєві, таємно напав на нього й побив смертно, а щоб ніхто не здогадався, вчинив це не відразу, а після тривалого часу по тому, як Павло Гресько їздив від пані до архієрея; насамкінець дописав ще й іншу невидаль, ніби я сам їжджу за вовками, ведмедями та зайцями і б'ю їх, хоч я в цьому світі й курки не зарізав, а за слабосилістю своєю навряд чи подужав би битися з вовками та ведмедями, а зайчатину куштував тільки раз, і то ще коли блукав по школах, тоді наш дяк Ждан Домбицький забив зайця в садку, коли той обгризав дерева.

На те чолобиття прислано з катедри слідчих: ієромонаха Євксентія, петропавлівського попа Кирила Гошкієвича та канцеляриста архієреєвого Митрофана Козловського — один був дуже малий, другий дуже грубий, а третій дуже сухий, а всі три однаково з червоними носами, звісно, від чого; тому, приїхавши в містечко Жданівку, нюхнули своїми носами й подалися на обійстя до пана сотника, де два дні об'їдалися й обпивалися і на ціле містечко горлали пісень, цілувалися з паном сотником і на все горло кричали, що вони мене, сякого-такого, виведуть на чисту воду, хоч діла мого ще не розглядали. Третього дня засіли тут-таки, в садку у сотника, за столом, і звеліли приводити до себе козаків та селян, яких сотник укаже. Сотник указував на тих, які чимось заборгували, обіцяв їм борг відстрочити без лихви, коли скажуть на мене таке й сяке, і вони, не будучи приведені до присяги, про що судді ніби й забули, виказали проти мене все якраз так, як велів їм сотник. Архієрей же сподівався, що я йому за це діло принесу презента, а що я того не зробив, то він не тільки допустив сотникові Дмитренку ображати мене, а й сам, погодившись із сотником, став моїм гонителем. Жінка моя, побачивши, що таке коїться і що я себе зовсім не захищаю, кинулася із презентом до архієрея, але той його не прийняв, сказавши:

— Коли той такий гордий, хай не з миски хлєпче, а зі своєї гордості.

Моя жінка вдалася до менших чинів консисторії, ті її обібрали, обдерши як липку, пообіцяли посприяти, коли вдасться, але їм те не вдалося, тобто вони й не думали сприяти. Слідство закінчилося дуже швидко, мене ні про що не питали і не дозволили бути при дізнанні, а сотник Дмитренко подав до консисторії донесення з проханням ще до завершення моєї справи позбавити мене священства й намісництва.

Невдовзі по тому, 14 вересня, указом звелено мені явитися в консисторію на суд. Я на суд поїхав, жінка, проводжаючи мене, плакала, а насамкінець сказала спересердя:

— А бодай ти не вернувся, коли не дбаєш про наше дитя!

І з таким добротливим у дорогу напученням я й виїхав у дорогу, а коли озирнувся на дім, у якому прожив п'ять років, то той дім у моїх очах почав хилитатися й розпливатися, і я незвідь-чому подумав, що вже ніколи не переступлю його порогу і що жінці я, здається, догоджу цього разу, тобто раптово й увіч повірив, що додому таки не повернуся. Ще кілька разів оглядався, і всі рази дім, на мить проявившись, розпливався, ніби був із диму. Зрештою я змахнув із ока сльозу й упокорився, тішачи себе тим, що, хоч і роблять із мене страшного переступника, перед Богом я чистий душею, тож хай судить мене він, а не ці злочестиві люди, зокрема його перші служителі. І знову-таки в мені весь час не зникало відчуття, що весь світ і ці люди нереальні і що це розігрується чергова комедія, а може, й трагікомедія, а раз так, чого мені всім тим перейматися: що буде, те буде, не з'їдять же вони мене живцем. І в глибині душі в мене виникла негарна думка, що, може, це мені Господь сприяє, бо, покаравши за гріхи мої, а їх я тут докладно описав, принесе мені волю, і я знову, вільний та мирний, ступлю босими ногами на тепле тіло дороги, яка поведе мене в білий світ, у якому не знатиму житейських гризот, буду голий як бубон, бідний, як жебрак, не матиму й даху над головою, і вже ніхто мені в світі не позаздрить і капостей не чинитиме; злий подаяння мені не подасть, а добрий уділить, що зможе, й похристиянському пожаліє, бо й такі ще люди під сонцем не перевелися. Кажу, що це була негарна чи, точніше, недобра думка, бо я таки

полишав напризволяще жінку й дитину, хоч ця дитина, може, й не моя, адже в неї були жовті, мідні очі, і навіть у такому малому віці вона увіч подобала на Іоанна Москівського. Тож коли Господь послав те дитя у світ, то знайде спосіб ним поопікуватися. А може, думав тоді я, приведе Господь і до такого, що мені вдасться ще зустріти Москівського, тоді я передам йому батьківське право, отже, догоджу жінці тим, що таки в дім свій не повернуся. З такими думками їхав я на суд у консисторській підводі і дивувався машталіра тим, що тихенько наспівував собі під ніс і нічим не журився, тож він вряди-годи скошував на мене око, і те око здивовано поморгувало.

— Ге, отче, — не витримав він. — Таке начебто, що ви на весілля, а не на суд їдете!

— Не боюся суду при правді своїй, — мовив я. — Бо сказав Господь: "Доки небо й земля не минеться — ані йота єдина, ані жоден значок із Закону не минеться, аж поки не збудеться весь!"

— Ге, панотче, — зітхнув машталір. — То правда книжна, а є ще житейська...

Отож вересня 19 дня звелено зійтися в консисторію усім міським лавським священикам з причетниками. На той собор було виставлено мене й сотника Дмитренка, і той легко доказав вину мою при сприянні слідчих ієромонаха Євксентія, попа Гошкієвича та консисторського писаря Василя Козловського, які, окрім щедрих пригощень у домі сотника Дмитренка, повезли ще на возі презенти у вигляді курей, гусей та меду. Я ж до своєї вини не признався, бо не було її, а бачачи, що метати перла перед нечестивими річ марна й непожиточна, сказав тільки одне:

— Знаю, що ця консисторія мене праведно не осудить, бо праведність давно вже не в ціні, а в ціні презенти й облудництво. Тож маю надію, що осудить мене праведно консисторія небесна, на неї я

покладаюся, а це значить, що в житті ліпшому нам з вами не зустрітися. Бо сказано в Євангелії: "Немає нічого захованого, що не виявиться, ні таємного, що воно не пізнається і не вийде наяв. Тож пильуйте, як слухаєте! Бо хто має — то дасться йому, а хто не має — забереться від нього: те, що здається йому, ніби має". А ще там сказано таке, — мовив я, — "Добра людина із доброї скарбниці серце добре виносить, а лиха із лихої виносить лихе. Бо чим серце наповнене, те говорять уста його!"

По тому я звів очі й руки до неба й зирнув туди, де сховано небесний чертог і де сидить по-справжньому правдивий суддя, закінчивши словами "Проповіді на горі":

— "Горе вам, тепер ситим, бо зазнаєте голоду ви! Горе вам, що тепер потішаєтеся, бо будете ви сумувати та плакати; горе вам, як усі люди про вас говоритимуть добре, бо так само чинили фальшивим пророкам батьки їхні". Я сказав усе, панове судді!

Що по тому вчинилося, важко описати. Сотник Дмитренко почервонів, як буряк, і почав щось кричати, кричали й несправедні слідчі: ієромонах Євксентій, піп Гошкієвич і канцеляриста Василь Козловський, кричали міські лавські священики, архієрей так надувся спересердя, що, здавалося, от-от має тріснути, — метав на мене скажені позири; я ж відчував спокій і мир і мав на серці просвітлення, а в душі радість. І нічого дивного не було в тому, що не я лютував і непокоївся, а вони, бо вони всі знали, що судять криво й несправедно. Але хто нечестивий, той у своїй нечестивості твердне; хто грішний, той часто ще в більші гріхи поринає; хто хворий, хоче, щоб і здорові стали хворими, бо ті, котрі ступили на погибельний шлях, рідко із нього звертають, а з великою старанністю й запалом заганяють на нього праведних, прикладом чого є Іоанн Московський. Через це я не міг сподіватися собі виправдання чи й милосердя, а чекав найсуворішого присуду. Лавські священики із архієреєм вийшли із судового покою, а я мав час і змогу спокійно помолитися Господові Богу, пресвятій захисниці нашій Богородиці і своєму патрону архістратигу Михаїлу, який, як мені часом здавалося, мене сюди на землю з Божої волі й послав.

І от мені почали читати декрета із вироком, я мусив його слухати стоячи. Мене позбавляли приходу, священства й намісництва цілком.

"Слава Богу, — подумав я, — це значить, що я знову вільний!"

Мені наказано повернути гроші, котрі брав непомірні за христини, вінчання, сорокаустне поминання та інше.

"Це вчинить та, котра ті побори брала, — сказав я подумки. — Бо не віддає боргу той, котрий того боргу не брав".

За биття начебто ведмедів, вовків, зайців мене засилали на дванадцять тижнів у монастир з відбуттям заслання на чорній роботі.

"Живіть щасливо, ведмеді, вовки та зайці, — сказав подумки я. — Не вбиває той, хто не має рушниці і в кого на серці мир".

За недавання причастя матері сотника Дмитренка я мав заплатити дев'яносто п'ять рублів безчестя або ж відбути покарання в монастирі на чорній роботі і в залізах продовж чотирьох місяців.

"Не заводьтеся слабкі із сильними світу цього, — сказав подумки я, — бо в кого сила, в того й правда".

Вибрав собі останнє, бо грошей власних не мав, а утяжувати надто жінку свою не хотів.

Приписали мені ще й те, що я взяв у канцелярії свою-таки служебну церковну колодницю, яка невідомо як у канцелярії опинилася, — за те я також мав бути штрафований, а що суддям в озлобі їхній за моє непримиренство й цього було мало, вони присудили дати мені пліттям сто ударів, а як я те биття витримав, уже написано.

Отож після всього, 29 вересня, заслано мене було в заслання до Мгарського Лубенського монастиря, а віз мене підданий Василь Лепський, який за те, що привіз мене, почав вимагати з мене плати, а що я не мав у себе ні шеляга, то зняв з плечей останню реверенду, тобто вже фактично позбавив мене священничого стану, за що я йому подякував. Він на мене видивився як на несповна розуму, але я вибачив простоту ума його.

Дописую свою книгу. Вона має дванадцять розділів, бо це число святе, отож і завершую дванадцятий розділ. Скажу, що сьогодні мене цілий день мучило лихе передчуття. Старанно переписував слова й молитви Дмитра Туптала, не менш старанно відвідував службу Божу, але воно в мені не зникало. Висіло за плечима, як зграйка комарів чи мух, яких я волочив за собою, чи як темний шлейф.

Під ранок сьогодні випав сніг, а вчора мурарі припинили роботу. Поденники цілий день плели солом'яні коверця і щільніше вкривали стіни, які мають простояти так цілу зиму. Теслі спішно добудовували комору для готових дощок і вчора також свою роботу завершили. Тертичні взяли річну плату і кілька днів тому з монастиря пішли. Рейцарі ще давніше збили дерев'яні плоти, а вчора прикрили вапняні ями. Майстри, що виготовляли двері, сьогодні вставляли їх у недобудований храм, щоб ніхто туди не заходив і нічого не попсував. Розійшлися й цегельники, поскладавши невикористану цеглу в комірчину, що для того навмисне була збудована. Лишався в монастирі лише сницар, який робив Де-Ісуса, і маляр, який до того Де-Ісуса малював ікони, — вони працювали не під відкритим небом, отже, холод їх не страшив. Мірочники свою роботу завершили також учора, оброблений камінь вони сьогодні вранці перетягли до церкви й там залишили — укладатимуть його наступного року мурарі. Працювали ще також ковалі, які виковували хрести, ланцюги до хрестів, завіси до дверей, церковні замки та цвяшшя.

Загалом же вчора в монастирі був день завершення цьогорічних будівельних робіт, через що сьогодні в трапезній робітникам на обід видали досить горілки, після обіду вони від'їжджали. Може, смуток я

відчував з тієї причини, раніше монастир був наповнений робочим гомоном та й людьми, і мені було від того веселіше, тепер же я мав бути закинений у тишу й самотність — ченці-бо з покутниками у спілкування не входили, а ніби сторонилися їх.

Але незабаром я збагнув причину свого неспокою. Повертаючись після літургії, я побачив ченця, котрий стояв біля недобудованого храму, повернув у мій бік голову й невідривно дивився. Очі його палали жовтим вогнем, і мороз пройшов мені по тілі — звісна річ, був то Іоанн Московський. Я різко звернув убік, бо не захотів із ним зустрічатися, а він оскалив у посмішці зуби.

Зайшов у келію і сів до столу, щоб продовжувати переписувати слова й молитви Дмитра Туптала, і мені раптом прийшло до голови, що сьогодні й справді один із таких днів, що їх звать "днем кінця": випав сніг, майстри роз'їжджаються, робота припинена, я дописав свою книгу, тобто свою історію, в якій залишилося нерозв'язаним одне: мої стосунки з Іоанном Московським. Смуток же мій був від того, що прочував: здається, і тут сьогодні усе закінчиться. Довершував я і завдану моїм благодійником Іларіоном Левицьким роботу. Спершу я дописав свою розповідь до слів: "Але я вибачив простоту ума його". Вже під самий вечір я дописав останнє слово Дмитра Туптала. Після вечірні повернувся в келію, запалив свічку й помолився вже тут.

І раптом зрозумів, що чогось чекаю. Відчув, що келія моя наповнюється сухою темрявою чи радше тривогою. Відчув за вікном зморочілу ніч, як і тоді, в Жданівці, коли чекав приходу Іоанна Московського, і твердо повірив, що той таки готується до мене прийти чи, може, вже й іде. Отже, я присунув до себе манускрипта й дописав його, бо, коли сьогодні "день кінця", повинен був зробити й це.

Ну от, я вже зробив усе. Твердо знаю, що він десь там, у темряві, до мене йде. Знаю, що то йде до мене сама тьма, тривожуся, але в канікулу не впадаю, а навпаки, як ніколи зосереджений та спокійний.

Так, він уже йде. Разом із тьмою, зморочілою ніччю, ніччю смертною і недочасною, бо смерть ніколи не буває дочасна. Очі його палають міддю, бо він сам ніч, ніч бід великих, суму й важкого гоніння, як писав архієпископ чернігівський. Невже і той єпископ, і Дмитро Туптало відчували щось подібне, як і я? Невже і в них були такі "дні кінця" і "вечори кінця", коли вони, як і я, насторожено вслухались у темряву й чекали приходу чорного янгола.

Так, він до мене йде, наступає зусібіч, облягає моє прихистя чорними крильми, очі його мідно палають, бо він і я поруч жити не можемо.

І я раптом зрозумів, чому так буває, як писав Атанасій Кальнофойський, що "добрий вмирає, не довго живши", — Господь його рятує перед такими "вечорами кінця" і перед приходом "ночі важкого гоніння".

Перо моє пише ці слова, а я весь, мов тятива натягнена, я весь напружений від уваги, з якою вслухаюся у ніч.

А він приходить до мене все ближче й ближче. Іде, важко ступаючи пудовими чобітьми, і від того поступу ледь-ледь здригаються стіни моєї келії.

Я знаю, що він уже близько, зараз я почую рип моїх дверей, і він постане в прочілі в усій незбагненності своїй.

Так воно і є: риплять двері... Ось він початок жаху... Все, я закінчив...

Дописка в манускрипті іншою рукою

Дописую цей манускрипт я, монастирський писар Доротей Лебедович, який тут неприхильно згаданий; зрештою, я шкодую, що неприхильно зустрів цього попа-спокутника.

Року 1736, жовтня 20. Божим попуском і на покарання гріхів наших в монастирі добродіпного Господнього Преображення Мгарському Лубенському загорівся о десятій вечора вогонь від бувшого жданівського попа-покутника Михайла Вовчанського, від келії, де він жив, що стояла на рову за палатою, і за малу ядь увесь монастир спалив, а саме: церкву Святого архістратиґа Михаїла, всемилостивого Спаса Де-Ісус, в інбарах двох біле залізо, хрести великої церкви і риштування біля будови, шість комор і башту дерев'яну, на ній всередині була церква Святого великомученика Георгія, на горі пішли за вогнем дзвіниця, і дзиґар, і дзвонів одинадцять, в коморі — сіль, також багато припасів, дзвіниця мурована, а при ній дзвони і залізне било; на церкві Благовіщення пресвятої Богородиці і на трапезній — дах, а ще переддвір'я, що входить у трапезну, і огородки мальовані на келарні, дах на хлібороздавці і на льоху трапезнім, пекарня і спіжарня з усіма припасами і посудом, всілякі палати, дві келії з усіма припасами рибними, горілчаними і посуд, кам'яниця із льохом, льодовня з медом, пивом, маслом і з усіма припасами рибними, три келії отця ігумена внизу із лікарнею, з коморами, з огорожками мальованими та наверхі дві келії і чардаків два, в монастирі і біля монастиря, оплоти біля винограду та челядні і виноградні, келія в огородні, і дах на льоху, і приладдя городнє, братських келій в монастирі вісімнадцять, образи й братські речі. За монастирем: келій-гостинниць дві, келій на винограді[15] дві, інбар на льоху й комора, келій шуршових[16] одна і друга тесельня, дах на льоху шуршовім та повітка, ґонти тисяч п'ятнадцять, конюшень келій дві, а в конюшні колеса, будки, тарадайки, хомути, шори, шлейки і дуги, ковальня з келією, гончарня й цегельня і горн, бондарня і стельмашня з усім струментом, челядень дві і повітей шість, тертиць тисяч двадцять, конюшня, де челядна комора з солодами, клуні з дубиною та липиною, трамами, і ринвами, і оплотами.

Хто не здивується такому вогню, і хай усяк бережеться від нього. Ченці і люди, що були в монастирі, виносили з церкви, келій та комор усе причандалля, яке змогли захопити, винесли також і святителя Христового Атанасія мощі без раки, в килимі, — понесли його в сад, в альтану, що стояла за настоятельськими келіями, в якій ті мощі були

двоє діб і де по черзі братія-ієромонахи читали Євангеліє. А інші ченці доглядали там-таки, в саду, церковні та інші речі. І коли з церкви виносили причандалля, в той-таки час згоріла дерев'яна брама і при ній келія дзвінична і дзвонів п'ять, а окрім того, колешня, бондарня, ткачня, амбар коновський, а нанизу: лазня, кушнірня, пивня, броварня погоріли зовсім.

І тоді вся братія у великій біді та печалі й боязні перебувала, бо майже всього здоров'я, заодно й маєтку свого позбулася, — кожен виносив, що міг вихопити із келії своєї, в ліс за монастирем, бажаючи схоронити, але через безліч народу не було де хоронити, а стерегти — нікому, отже, що чернече не погоріло, те сторонніми людьми в лісі забрано. По пожежі лишились цілими початий сницарем іконостас та гумно із хлібом і канцелярія з моїми паперами, а решта все погоріло до остатку — будови всі, паркани, тини, надвірки та інше.

Після того на третій день, жовтня 23, чесні ієромонахи, взявши з альтани мощі святителя Атанасія-сидячого, внесли знову їх у велику церкву і посадили в його раку на лівім боці між стовпів, де й раніше були.

В той-таки день, коли пожежа трохи утишилася, ввечері, на прохання ігумена, отця Іларіона Левицького, прислано з Лубен від полкових старшин у монастир команду озброєних козаків для караулу як церкви, так і погорілого майна, котре в ньому залишилося від пожежі; частина козаків стояла вночі і вдень біля церкви абахтою, а решта в різних місцях, де було монастирське добро, — караулили те проздовж двох днів.

Наступного дня по пожежі прийшов до мене колишній жданівський панотець Михайло Вовчанський, повернув слова й молитви святого Дмитра Туптала зі своїм переписом і доручив свого манускрипта, сповістивши, що це від його келії почалася згадана пожежа і що він тяжко від того страждає. Ще він сказав, що, оскільки в монастирі тепер ніде жити, його відсилають до отця архієрея в консисторію, і той має визначити йому інше місце покути.

Я його манускрипта до його від'їзду не читав, бо не до того було, мали ми в монастирі багато нагальної роботи. Він же від'їхав від нас третього дня після пожежі на взятій у монастирських підданих підводі. Був він закутий у заліза, як і раніше, його поклали в драбинчастого воза й наказали послушникам Іванові та Данилу повезти на катедру. Ті послушники, користуючись із монастирської варвітні, понапивалися й повезли Михайла Вовчанського під ніч. Невдовзі вони повернулися у монастир піші й оповіли дивовижну історію, що, везучи колишнього панотця Михайла Вовчанського, упали поночі у великий рів і там залишились, а коні, перелякавшись, понесли закутого Михайла Вовчанського по ріллі і зникли в ночі, аж так, що потім вони, послушники Іван та Данило, цілий день шукали їх та покутника Михайла по довколишніх селах та шляхах, але ніхто ні коней, ні воза, ні самого покутника Михайла Вовчанського ніде в очі не бачив і нічого про нього не чув.

Годиться записати ще одне: в келії Михайла-покутника, яка згоріла дотла, було знайдено рештки сильно обгорілого тіла. По хресті, який був у нього на грудях, ми впізнали, що то був наш-таки брат по обителі Іоанн Москівський, ієромонах. Із того виникла підозра, що покутник Михайло Вовчанський убив Іоанна Москівського, а щоб сховати свій злочин, запалив монастир, через що за ним було розіслано гончі листи, але Михайла Вовчанського не знайшли по цілій Гетьманщині. Він зник, ніби у воду впав, а може, й справді випав десь із воза у річку, а що був закутий у заліза, то й не вплив, а залишився на дні річковому.

Саме ці балачки спонукали мене прочитати його манускрипта, а вчинивши те, я жахнувся. Михайло Вовчанський був або ж несповна розуму, або ж світлий янгол, посланий, як він писав, хоч і сам не був у тому певний, архангелом Михаїлом на землю з невідомою метою.

І я згадав, що в одному манускрипті, увіч апокрифічному, читав, що янголів своїх Господь посилає часом як месій — вони тоді мають чин проповідницький і своїм життям та діями навчають людей, як треба цнотливо й чесно жити, або ж посилає їх як вісників для передання у

небо актів людського страждання. І ті, і ті певний час, інколи й цілий вік людський, живуть у людському тілі та людським життям, але перші, тобто месії, володіють чудодійною силою, а другі — ні; перші страждають показно, навчительно, а другі — таємно і без зайвої оголоски.

Але й від таких думок у собі я жахнувся. Бо коли б так, то й Господа нашого Ісуса Христа треба було б вважати таким ангелом-месією, а він був вищий і більший ангела, він був сам Господь.

Можливо, тут ідеться про месій нижчого чину — я того не знаю і боюся про те думати. Скажу тільки, що в тому давньому манускрипті про месій та вісників написано було, що сатана дуже стережеться тих світлих янголів і на змагання з ними висилає янголів чорних — хтозна, може, Іоанн Московський і був таким чорним янголом, якого послано було змогти янгола світлого. Правди про те ніхто не довідається; простіше було б думати, що Михайло Вовчанський був з повередженим розумом і багато чого навігадував, а може, йому все це несправедливо уявлялося, хоч одного від нього забрати не можна — жив він таки праведно. Про Іоанна Московського я цього сказати не можу, про нього розказували тихцем і вже хотіли його в тому викрити, що він жив, як із жінкою, із послушником Гаврилом Галичиним, а що вже віддавався пияцтву, то всі ми тому віддаємося. А ще він часом з монастиря зникав і блукав казна-де. Правда, ніхто його недостойних учинків не викрив, але довіри до нього я не мав ніколи — щось було в ньому й справді відворотне.

Можна пояснити цю історію ще й так, і це мені здається вірогідним: і Михайло Вовчанський, і Іоанн Московський були в цьому світі людьми малими і грішними, в сітях його позаплутувалися; Михайло Бога більше боявся і своїм писанням себе перед ним та людьми виправдовував чи хотів виправдати, а на Іоанна Московського, як на ворога свого, хотів навести тінь і так виправдати своє вбивство, коли він і справді Московського забив. Бог же обох покарав, бо вони обоє рябоє, ягоди одного поля і гілки, а може, й одне єство, про що Михайло Вовчанський у своїм манускрипті також натякав. Не судитиму їх, щоб і мене Господь за

мій неправий чи кривий осуд не покарав. Адже рід лукавий не дістає небесної позначки.

1992 р.

5 Оболона — шибка.

6 Походні — смолоскипи.

7 Пліть — різновид канчука із сирої шкіри, зігнутої рубцем.

8 Фара — найнижчий клас в академії.

9 Трудоватий — несповна розуму.

10 Надія змінна, надія нестала (лат.).

11 Колодниця — замок.

12 Нищі — школярі та спудеї, які жили на милостиню.

13 Так часом писалася літера "У".

14 Буквиця — рослина, вживалася на чай.